श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां

तृतीयो ऽध्यायः

:-----:o:-----:

न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १ ।। *परीक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः। क्रमः स्थानं। वृत्तवर्त्तिव्यमाणानुकीर्त्तनं हेतुहेतुमद्भावज्ञापनार्थम्। अर्थोन्द्रियपरीक्षा च बुद्धिपरीक्षणं (च) यथोपयुज्यते तथा बुद्धिपरीक्षायामेव स्फुटपीभविष्यति। संशयमाक्षिपति। अनुपपन्नरूप इति। (३९८ । १२) यद्युपलभ्यमानज्ञानविषयः संशयः सो ऽनुपपन्नः सांख्यानामपि तदनित्यत्वस्याभ्युपगमात्। अथ सांख्याभिमतमहत्तत्त्वविषयः तस्य सत्त्वएव विप्रतिपत्तिरिति कुतस्तद्गतधर्मविचारः सति धर्मिणि धर्माश्चिन्त्यन्ते न सन्दिग्धसत्त्वाइति भावः। समाधते दृष्टिप्रवादेति। सांख्यानां हि दर्शने प्रवादो महदन्तः करणं बुद्धिरिति तदुपालम्भार्थं दूषणार्थं प्रकरणमिति। अयमभिप्रायः नेह नित्यानित्यविचारो ऽपि तवनया द्वारा वृत्तरतिरिक्ता सांख्याभिमता बुद्धिर्निराक्रियते सामान्यतो बुद्धिमात्रस्य नित्यानित्यत्वविचारेण। यदि हि नित्या बुद्धिः स्यात्ततो वृत्तिभ्य उदयव्ययवतीभ्यो ऽतिरिक्तं महत्तत्वमन्तःकरणं स्यात्। अथ तु नित्यत्वसाधनानि प्रतिसन्धानादीनि न बुद्धिनित्यत्वस्येशते ततो वृत्तय एव बुद्धयो न तु तदतिरिक्तं बुद्धितत्त्वं सिध्यतीति सिध्यति बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति बुद्धेर्लक्षणं तथा चास्पय लक्षणे सङ्गतिः इतरथा तु प्रधानतो नित्यानित्यत्वविचारो न लक्षणेन सङ्गच्छतइति ।। १ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २ ।। साधनं च प्रचक्षते। विषयप्रत्यभिज्ञानादिति। (३९९ । ३) वृत्तिमान् किल विषयं प्रत्यभिजानन्नात्मानमपि प्रत्यभिजानाति। न च चेतनो वृत्तिमान् तस्य कूटस्थनित्यत्वात्। अन्यथा पूर्वापरावस्थाभेदवान् न कूटस्थनित्यः स्यात्। परिणामिनित्या तु बुद्धिरुदयव्ययवदनेकवृत्तिमती युज्यतइति भावः ।। २ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३ ।। सिद्धान्त्याह साध्यसमत्वादहेतुरिति। वृत्तयो हि वृत्तिमतो भिन्नस्तेन तासां नित्यत्वे ऽपि न वृत्तिमान् कौटस्थ्याच्च्यवते। तथा च प्रत्यभिज्ञाता ऽऽत्मैव प्रत्यभिज्ञानान्नित्यः स्यान्न त्वन्तःकरणं बुद्धिसंज्ञकं, न हि तत्प्रत्यभिज्ञाने प्रकाशत इत्यर्थः। क्रियानाधारत्वाच्च करणस्येति। प्रधानक्रियाऽनाधारः करणं प्रधानक्रिया चेयमुपलब्धिः स्वतो यदाधारा प्रतीयते स कर्त्ता न करणं, तथा च प्रत्यभिज्ञानाद्युपलब्ध्या तदाधारः कर्त्ता ऽऽत्मा सिध्यति नित्यो न तु करणमित्यर्थः। क्रियामात्राभिधानेन शङ्कते। स्वक्रियेतरि। प्रधानक्रियामालम्ब्य निराकरोति। सत्यं भवतीति। ननु यदि भेदविवक्षया कर्त्रादिशब्दवृत्तिरभेदविवक्षया च कारकशब्दप्रवृत्तिः कथं तर्हि कर्त्ता कारकं करणं कारकमित्यादिसामानाधिकरण्यं भेदाभेदविवक्षयोर्विरुद्धार्थत्वादित्यत आह। कारकशब्देनापीति (४४० । ४) नाभेदविवक्षा विशेषाणां किं तु सामान्यविवक्षा भिद्यतइति भेदो न भेदो ऽभेद इति सामान्यस्याभिधानात्। तथा च सामान्यविवक्षया प्रवृत्तः शब्दस्तद्भेदाभिधानाद्भेदवाचिना सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यमान इतरेतरव्यावृत्ते विशेषे ऽपादानादौ प्रवर्त्तते अन्यस्य कारकविशेषस्य कारकशब्देन सामानाधिकरण्यासंभवात्। पूर्ववदिति। द्वितीयाध्यायोक्तं कारकविशेषस्य लक्षणं स्मारयति। चोदयति यद्यन्यकारकेति। कारकाणामुपादानेन खलु प्रवर्त्तितः कर्त्ता कारकाण्युपादत्ते। तस्मादितराप्रयोज्यत्वमस्यासिद्धमित्यर्थः। परिहरति। न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वादिति। नाप्रयुज्यमानं कर्त्तारं ब्रूमो ऽपि तु कारकाप्रयोज्यं, न च फलं कारकमित्यर्थः। उपेत्य प्रत्यभिज्ञानमन्तः करणे तस्येति। प्रत्यक्षं चेत्प्रत्यभिज्ञानं नैकत्वे किं त्वनुमानं ततो यद्यत्प्रत्यभिज्ञायते तत्तदेकमिति न निदर्शनमस्ति, न हि तस्यैकत्वमन्यतो निश्चितमतः प्रतयभिज्ञानात्। नाप्यनेकत्वं दृष्टं तथा चासाधारणतया हेत्वा भास इत्यर्थः। प्रत्यभिज्ञानस्वरूपावधारणे च सति विरुद्धो हेत्वाभासो बुद्ध्यनित्यत्वसाधनादिति। शेषं निगदेनैव व्याख्यातम्। चेतनाध्यवसायाभेदो बुद्धिलक्षणे ऽस्माभिर्विचारितः ।। ३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४ ।। ५ ।। ६ ।। ७ ।। वृत्तिमतो ऽवस्थानाद्वृत्त्यवस्थानप्रसङ्ग इति सूत्रार्थः। ।। ४ ।। ५ ।। ६ ।। ७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ८ ।। आक्षेप्तुर्वचनं ममाप्येवं कस्मान्नेति (४०३ । १५) समाधातुर्वचनं न कारणभेदे दृष्टत्वादिति। कारणभेदेहि सति एकस्य कर्तुर्युगपदनेकं कार्यं दृष्टम्। साङ्ख्यानां चान्तःकरणं कर्तृ व्यापकं चेति सर्वव्यापकेनान्तः करणेनाधिष्ठितानीन्द्रियाणि युगपदेव कार्याणि कुर्युः। अस्माकं त्वन्तःकरणस्य करणत्वादेकेन्द्रियग्राह्ये ऽपि न युगपत्कार्योत्पाद इति विशेषः। गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुनो ऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न

लिङ्गान्तरेणानुमीयतइति भाष्यस्य गतयभावाच्च विभुनोऽन्तःकरणस्येति प्रतीकमनूद्य तस्यार्थमाह प्राप्त्यर्थस्य गमनस्या भावादिति। न चा ऽयुगपत्प्रत्ययोत्पत्तौ प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययायौगपद्यं प्रतिपद्यते। तस्माद्विभुन्यन्तःकरणे ऽवश्यंभावि प्रत्ययायौगपद्यं न चैतद्दृष्टं तस्मादन्तःकरणमण्वित्यर्थः। ननु दीर्घां शष्कुलीं भक्षयतः पञ्चानामपि ज्ञानानां युगपदुत्पादो दृष्ट इति को ऽयं प्रसङ्गः अन्तःकरणस्य विभुत्वे युगपदुत्पादः प्रसज्यतेत्यत आह। न च युगपत्प्रत्ययोत्पत्ताविति। अतिशीघ्रतया युगपदुत्पादाभिमानो न तु तत्र यौगपद्यं भाविकमित्यर्थः। पुरुषो जानीते नान्तः करणमिति स्वमतसमाधानपरं भाष्यं व्याचष्टे यस्य पुनर्वृत्तिर्वृत्तिमतोरिति। (४०४ । १२) यदपि सांख्या आचख्युर्विषयान्तरव्यासक्ते ऽन्तःकरणे
चक्षुरादिसंबन्धस्याप्यज्ञानदन्तःकरणवृत्तिर्ज्ञानमिति तन्निराकरणपरं भाष्यम्--एतेन विषयान्तरव्यासङ्ग इति। तदनुभाष्य वार्त्तिककारो व्याचष्टे। एतेनेति। तत्रेति। नेत्यस्योपजीव्यमाह पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति। हेतुना विषयान्तरव्यासङ्गो ऽन्तःकरणस्य प्रत्युक्तः। व्यासक्तो हि स भवति यो जानीते। न चान्तःकरणं जानीते किं तु पुरुष इति तस्येदृशव्यासङ्गो नान्तःकरणस्य, अन्यादृशस्त्वन्तःकरणस्य व्यासङ्गो न निषिध्यतइत्यर्थः ।। ८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ९ ।। चोद्यभाष्यम् एकमन्तःकरणं नानावृत्तयइति तद्व्याचष्टे। एकमन्तःकरणं नानावृत्तय इति। नैतदिति। सम्यगाचष्टे जानीते संचक्षाणकः सांख्यः। सङ्ख्या हि समीचीना बुद्धिस्तया वर्त्ततइति सांख्यः। एतदुक्तं भवति--यद्यपि वृत्तयो नाना प्रतिभान्ति तथा ऽपि भ्रान्तिरियमन्तःकरणादेकस्मादभिन्नानां नानात्वानुपपत्तेः। तस्मात्स्फटिकस्य यथैकस्यापि तापिच्छजपाकर्णिकारादिकुसुमोपधानभेदाद्भेद औपाधिक एवमन्तःकरणमणेरपि स्वच्छस्येन्द्रियप्रणाडिद्वुत्थ्कया तत्तदर्थोपरक्तस्यौपाधिकं नानात्वं वृत्तिरिति च प्रत्यय इति ज्ञानमिति चाख्यायतइत्यर्थः। तदेतद् दूषयति। नानेकान्तादिति। (४०५ । ४) यो ऽपि वृतीनामौपाधिकभेदमाह तेनाप्युपाधयो ऽर्था आजानतो भिन्ना वक्तव्याः। तथा च भेदस्य द्विधा दर्शनादनेकान्तो दृष्टान्तो नैकार्थस्य साधकः। न हेत्वभावादिति भाष्यं व्याचष्टे यथाश्रुतिसूत्रइति। न केवलं साधनाभावो बाधकं चात्रास्तीत्याह विकल्पानुपपत्तेश्चेति। न परपक्षस्य प्रतिषेधमात्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्तीत्याशयवान् पृच्छति। अथ भवतामिति। उत्तरं ज्ञानानां क्रमेणेति। स्यादेतत् प्रत्ययनानात्वाभिमानो भविष्यति हेतुरेकत्वे वृत्तीनाम्, एकत्वं वृत्तीनां नानात्वाभिमानविषयत्वात् स्फटिकवदिति तस्मान्न हेत्वभाव इति अत आह। एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमानस्य एकानेकविषयाधिगतिः कथमिति। नानात्वाभिमानो ऽपि दृष्टान्तवदसाधकः नैकान्तिकत्वात्। तदेवमन्तरा परकीयामाशङ्कां निराकृत्य पुनरपि वृत्तिभेदं साधयति। यश्चायमभिन्न इति। यदर्थोपधानभेदात्प्रययेषु भेदो नाजानत स्तत एकस्मिन्नर्थे न प्रत्ययभेदः प्रत्ययोपधानभेदाभावादित्यर्थः। कश्चिद्देशयति। स्फटिकइति। परिहरति नैरन्तर्यदर्शनादिति। (४०६ । १) नीलीद्रव्यलेपस्यापि सान्तरत्वं नीलः स्फटिक इति साक्षात्कारानुमेयमिति भावः। इतो ऽपि प्रत्ययभेद इत्याह। यस्य च प्रत्ययाभेद इति। प्रमाणस्य भेदः प्रत्ययलक्षणकार्यभेदोन्नेयो नासति प्रत्ययभेदे भवितुमर्हति। शङ्कते विषय भेदादिति। एतदुक्तं भवति। प्रातिस्विको ऽपि भेदो विषयाणां यदि प्रमाणभेदहेतुः हन्तैतस्यानन्त्येन प्रमाणानामनन्तो भेदः स्याद् न तु त्रित्वं तस्मादवान्तरसामान्यं विषयाणामास्थेयं न च तदपि स्वरूपमात्रनिष्ठं विषयाणां संभवति एकस्मिन्नपि प्रमाणानां संप्लवात्। तस्मात्प्रत्ययभेदोपहितसामान्या विषयास्त्रित्वे व्यवतिष्ठमानाःप प्रमाणमपि त्रित्वे व्यवस्थापयन्ति। सामग्रीत्रयान्वयव्यतिरेकानुविधायिनश्च प्रत्ययास्त्रयो भवन्ति। तथा च त्रिविषयत्वात्प्रमाणानि त्रीणि, तदिदमुक्तं विषयभेदादिति। निराकरोति। तन्नेति। प्रमाणाभेदे सामग्रीत्रयाभेदे तदुनविधायिनां प्रत्ययानामभेदात्। न हि प्रत्ययभेदामन्तरेण सामग्रीभेदः शक्यो विज्ञातुं, तस्मात्प्रत्ययसामग्रयभेदेऽपि विषयभेदानधिगतेर्न विषयभेदस्त्रित्वाधिगमो वा प्रत्ययभेदमन्तरेणेति। शङ्कते विषयतादात्म्यादिति चेत्। प्रत्ययप्रत्येतवययोरभेदादुपपन्नः प्रत्ययभेद इत्यर्थः। निराकरोति। तन्नेति। अपि च प्रत्ययाभेदे प्रकारवत्त्वाभावाद् यथाऽध्यवस्यति बुद्धिस्तथा चेतयते पुरुष इति व्याघातः। कुतोऽप्रकारवत्त्वाद् भिन्नो हि प्रकारवान् भवति नाभिन्न इत्यर्थः। अन्तःकारणस्य बुद्धेः प्रत्ययानामभेदे बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभते इति विरोध इति ।। ९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १० ।। तदेवं स्वमतेन सांख्यपक्षं दूषयित्वा बौद्धैर्यत्सांख्यराद्धान्ते दूषणमुक्तं तद् दूषयितुं बौद्धमतमुपन्यस्यति।
स्फटिकान्यत्वाभिमानइतदिममृष्यमाणः क्षणिकवाद्याहेति। स्फटिः--तुः (सू० १०)।। यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं यथा शरीरं तथा च स्फटिक इति जरन्तो बौद्धाः। शरीरस्या च च कालपरिपाकवशेन स्थौल्यस्य ह्रासस्य च दर्शनात् प्रतिक्षणं सूक्ष्मः परिणतिभेदोऽनुमीयते स चान्तरा विनाश एवेति। यस्यापि स्फटिकादेस्तादृशं स्थौल्यंह्रासो वान

दृश्यते तस्यापि सत्त्वेन शरीरवदेव प्रतिक्षणं विनाशोत्पादावनुमीयेते इति। स्यादेतद् यदैवोपचयापचयौ शरीरस्य दृश्येते तदैवोत्पादविनाशौ भविष्यतः पूर्वं तु तत्प्रबन्धकल्पनायां किं प्रमाणमित्यत आह। यस्पय खलु प्रतिक्षणमिति। (४०७ । ९) अस्य प्रयोगः प्रतिक्षणमन्यच्चान्यच्चेति। पटस्य कुङ्कुमादिद्रव्यसंयोगे सत्यन्तेऽरुणिमलक्षणो विशेषो दृश्यते न चास्यारुणिमा प्रतिक्षणभावीत्यत उक्तं बाह्यप्रत्ययाभेदेसतीति। अभिन्नो हि शरीरोपचयहेतुः प्रतिदिनमुपयुज्यमानो ऽन्नपानप्रचथोयथा पाकजोत्पत्तावौष्ण्यापेक्षो वढद्धठ्ठड़१४;नःसंयोगो बाह्यः प्रत्ययः कारणं, पटे त्तु रागोत्पत्तौ कुङ्कुमद्रव्यसंयोगः सांप्रतिको विशिष्ट इत्यर्थः ।। १० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ११ ।। सिद्धान्तसूत्रम्। निय--ज्ञा (सू० ११)।। तदेतव्द्याचष्टे। तदिदमुपचयापचयेति। न हि धूमदर्शनानुमितो वढिद्धठ्ठड़१४;नः क्वचित्प्रवर्त्ततइत्यदृश्यमानेऽपि धूमे पर्वतत्वमात्रेण पर्वतान्तरेऽपि वढिद्धठ्ठड़१४;नमनुमिन्वतेऽनुमातार इत्यर्थः। शङ्कते यत्रोपलब्धिरिति। क्षणिकत्वं पूर्वापरभागविकलकालकलामात्राबस्थायित्वम्। न च तादृशं क्षणिकत्वं नैयायिकांनां क्वचिदपि संमतमिति न सिद्धसाधनमित्यर्थः। निराकरोति। सत्यमिति। कस्मात्पुनरस्मदभिमतैव क्षणिकता न सिध्यत्युपचयापचयप्रबन्धदर्शनादित्यत आह। उपचयापचयप्रबन्धदर्शनं चान्यथा भवदिति। चो हेत्वर्थः। शङ्कते तुल्यमिति। (४०८ । ५) निराकरोति नासाधनादिति। एकान्तनिश्चयं विना न साधनं, दूषणं तु सन्देहापादनेनापीति, सोऽयं साधनदूषणयोर्विशेष इत्यर्थः ।। ११ ।।न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १२ ।। १३ ।। उत्तरसूत्रमवतारयति। अथावश्र्यं साधनं वक्तव्यमिति। नोत्प--ब्धेः (सू० १२)।। उत्पत्तिविनाशकारणं ज्ञापकमवयवोपचयापचयौ न क्षणिकपक्षे युज्येते। निरन्वयोत्पादविनाशयोरुपचयापचयप्रतययाभावादिति। उपचयापचयात्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति। उपचयापचयौ च तावुत्पत्तिविनाशकारणे चेति कर्मधारयः। उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरित्यस्य व्याख्यानान्तरमाह। अथवा कारणमिति। (४०९ । १) समवायिकारणं हि कार्यात्पूर्वं च कार्यकाले चेति लोकसिद्धं तच्चैतत्क्षणिकत्वेऽनुपपन्नमित्यर्थः। एककालानुभाविनी अनुभवः प्राप्तिः एककालप्राप्ते इत्यर्थः। भिन्नलोकमर्यादः शङ्कते आधाराधेयभावस्येति।निराकरोति नानेकान्तात्। भवतामपि राद्धान्ते रूपं सप्रतिधं कार्यमाधारवच्च। यदि तु रूपमप्यनाधारं मनुषे ततस्ते स्वसिद्धान्तव्याकोप इत्याह। स्पर्शस्तदाश्रय इति च व्याघात इति। सर्व तदेककालानुभावि सिद्धं भवतीति। शङ्कते सिद्धः कार्यकारणभावः क्षणिकेष्वपीति। कार्यस्यानाधारत्वप्रसङ्गेन, न हि क्षणिकत्वे कार्यकारणभावो न सिध्यति। सतु सिद्धः क्षणिकत्वपक्षेऽपीति कारणविनाशसमकालत्वेन कार्योत्पादस्य कार्यकारणयोः समानकालत्वादित्यर्थः। निराकरोति। न हेत्वर्थापरिज्ञानादिति। एतावता प्रयासेन त्वया कार्यकारणभावः क्षणिकानां समर्थ्यते न चायमक्षणिकत्वे हेतुरपि त्वाधाराधेयभावः स चाशक्यसाधनः को नु खल्वयं कारणविनाशः कारणाभावो वा विनाशकारणसान्निध्यं वा। पूर्वस्मिन्पक्षे कार्यकारणयोः कुतः समानकालता। उत्तरस्मिन्नप्युत्पन्नस्य पश्चाद्विनाशकारणमान्निध्येऽपि कुतः सतः क्षणिकता। न चोत्पद्यमानताविनश्यत्तयोस्तुल्यकालत्वमनुभवविरोधात्। कार्यस्य च तदैवोत्पद्यमानत्वे कार्यकारणभावाभावः सव्यदक्षिणश्रृङ्गवदिति भावः। अपि च दृष्टान्तोऽपि साध्यविकल इत्याह। तुलाधारस्येति। (४१० । १) ये अवयवकर्मणी लासोल्लासौ न तयोःप कार्यकारणभावः। यत्त्ववयविकर्मन तत्र यौगपद्यं नापि कार्यकारणभाव एकत्वादित्यर्थः। गुरुत्वाप्रयत्नसंयोगा उन्नतेरिति। विधारकः प्रयत्नस्तुलाधारस्य तदपेक्षः संयोगः सयुक्तंसंयोगो गुरुत्वं च तत्संयुक्तावयवान्तरवर्तिकारणमुन्नतेस्तुलावयवस्य अनवतेरपि द्रव्यं गुरुत्ववत्सुवर्णादि परिमयिमाणं तत्संयोगानुगृहीतो रज्जुतुलासंयोगः कारणम् ।। १२ ।। १३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १४ ।। चोदयति न नास्ति शीतोष्णस्पर्श भेदस्येति। (४११ । ५) परिहरति स तु निमित्तान्तरादिति। पुनश्चोदयति। अप्तेजोवयवानुप्रवेशो न युक्त इति। स्वगता महाभूतविशेषास्तदवयवाः पृथिव्यादयः ते हि परस्परतो विशिष्यन्तइति विशेषाः। परिहरति। न युक्तमिति। यदि प्रतिक्षणमन्यत्वमात्रेण विशेषस्ततः काष्ठक्षणानामपि भूम्यश्मलोहवद्विशेषोपलम्भः स्यात्। यथा हि काष्ठक्षणादकस्माल्लोहक्षणा भिद्यन्ते एवं काष्ठक्षणान्तराण्यपीति। तस्मात्पार्थिवत्वेऽपि स्वतो विशेषावास्थेयौ यतो भूम्यश्मादिभ्यो व्यावर्त्तन्ते न व्यावर्त्तन्ते च काष्ठक्षणान्तरेभ्यः काष्ठक्षणः तस्मादेव विशेषादक्षणिकत्वेऽपि काष्ठभूम्यश्मलोहानामुपपन्नउत्तरेत्तरो विशेष इति वृथा क्षणिकत्वकल्पनेति। असाधनं भूस्वभावः। क्षणिकत्वसिद्धावित्यर्थः। दूषणान्तरमाह। विरुद्धश्चायं हेतुः। उत्तरोत्तरविशेषदर्शनादिति। भवतां किल भूतानामन्योन्यव्यावर्त्तकं लक्षणे खरस्नेहौष्ण्येरणात्मकानि भूतानीति। खरा पृथिवी स्नेह उदकम् उष्णं तेजः ईरणं समीरणो गतिमानिति यावत्। तथोत्पादे तु

काष्टभूम्यश्मलोहानामङ्गीक्रिषमाणे एकमेव खरोष्ठ्ये खरोष्णेरणात्मकं स्यादिति संकीर्णत्वा द्भूतलक्षणव्याघात इति। कठिनमिति खरां पृथिवीमुपलक्षयति। अस्मत्पक्षे तु न व्याघात इत्याह यस्य पुनरिति। न केवलं पृथिव्यादिलक्षणेन विरुध्यते अपि तु शीतोष्णस्पर्शभेदेन नानात्वस्य साधनेन पूर्वोक्तनापीत्याह। विरुद्धश्चायमिति। (४१३ । १) पृच्छति कथम्। उत्तरम्। एकस्य विशेषाभ्युपगमात्। येनैव विशेषेण पूर्वस्मान्नानात्वमभ्युपगतं शीतोष्णादिना भेदेन, तेनैव सम्प्रत्येकत्वादित्यर्थः। सिद्धान्तमभ्युपेत्येति। पूर्वेण हेतुना योऽभ्युपगतोऽर्थः तद्विरोधितया विरुद्धइत्यर्थः। शङ्कते अथ मन्यसे न विशेषमात्रमिति। मा भूद्रूपं सप्रतिघमुपादानमिति रूपस्यैकस्य नानात्वमिति भावः। निराकरोति नाभिप्रायेति। यस्त्ववयवानुप्रवेशे देशयेदुष्णजले वढिद्धठुड़१४;नस्पर्शवद्रूपग्रहे ऽपि स्यादयोगोलकइवेति तंप्रत्येकदेशिमतेन परिहारमाह। जले ऽग्निरूपग्रहणप्रसङ्गिस्त्वति। तद्दूषयति। तन्नेति। युक्तं मध्यन्दिने सवितृप्रकाशेनोल्वणेन मन्द उल्काप्रकाशो ऽभिभूयते सजातीयत्वे सत्युल्बणत्वात्। तोयरूपं तु नोल्बणं न च सजातीयमभावस्वरत्वात्। तेजस्तु भास्वरं तस्मान्नाभिभव इत्यर्थः। परमार्थपरिहारमाह। अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात्। किं चिदुद्भूतरूपस्पर्शं तेजो भवति, यथा सवितृ प्रकाशः शरदि दिवा, किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा चाक्षुषं तेजः किं चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं च यथा प्रदीपप्रभायां तेजः किं चिदनुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा चोयगतं तेजः यथा वा निशीथे निदाघसमये तेजो यतो मेदस्विनः स्विद्यन्तीति। प्रतिज्ञार्थं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति। या चेयं प्रतिज्ञेति। अथ वर्त्तमानं स्फटिकमभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तत्पक्षीकृत्य वर्तमानात्तदन्यदिति साध्यते। निराकरोति। एवं सतीति। (४१३ । ५) यदि लिङ्गं स्वसत्ताज्ञानाभ्यां नमकं तदा सत्यपि ज्ञाने अतीतधर्मस्य सत्ता नास्तीति न गमकमिति भावः। यदि पुनः स्वज्ञानमात्रेण गमकं लिङ्गमुच्येत तदा दूषणान्तरमाह। वर्त्तमानाच्चेति। तद्विरोध्याश्रयविनाशानुविधानेन विनश्यतीति। विरोधीति गुणाभिप्रायम्। गुणो हि विरोधिपना गुणान्तरेण नाश्यते। आश्रयनाशेचेति सर्वसाधारणम्। आशा्रयग्रहणं चोपलक्षणं तेनासमवायिकारणनिमित्तकारणविनाशेनापि यथासम्भवमुन्नेतव्यमिति। शङ्कते विनश्यदवस्थेति। मा भूत्प्रदीपो दृष्टान्तो विनश्यदवस्थे तु द्रव्ये कर्मोत्पन्नमुत्पत्त्यनन्तरमेवापवृज्यते अत ईदृशं कर्म दृष्टान्तो भविष्वतीत्यर्थः। निराकरोति न कर्मण इति। कर्मापलापनिबन्धनो ह्ययं क्षणिकबादस्तदभ्युपगमे न भवितुमर्हति। स्थिराद् द्रव्यादागन्तुककर्मसहितादेव कार्योत्पादोपपत्तेरिति। निराकरणान्तरमाह अनभ्युपगमाच्चेति। तादृशस्यापि कर्मणः क्षणिकत्वस्यास्माभिः, तथा हि द्रव्यस्य विनश्यत्ता कर्मोत्पाद इत्येकः कालः।अय द्रव्यस्य विनाशः न च कारणोत्पादसमये कार्योत्पाद इति द्रव्यविनाशानन्तरं कर्मनाश इति सिद्धं क्षणद्वयावस्थानं कर्मण इति। शङ्कते। विनाशहेत्वभावादिति चेत्। अयमभिसंधिः स्वकारणादयं भावो विनश्वरो जायतेऽविनश्वरो वा ? विनश्वरश्चेद् विनाशं प्रति न हेतुमपेक्षेत न हि नीलं स्वकारणादुत्पन्नं नीलत्वे हेतुमपेक्षते तस्यैव ताद्रूप्यत्। अविनश्वरश्चेत्तथा ऽपि नास्य हेतुशतैरपि शक्यो वि्नाशः कर्तुम्। न हि नीलमुत्पन्ने पीतं शिल्पिशतेनापि शक्यं कर्तुम्। अपि चायं विनाशो भावस्पय कारणैराथीयमानो भावाद्भिन्नोऽभिन्नो वा जायते। अभिन्नत्वे भाव एवासाविति विनष्टो भावः प्राग्वदुपलब्ध्यर्थक्रिये कुर्यात्। न च भावाभावयोः कारणभेदे सति सम्भवत्यभेदः।तन्तुसंयोगभेदेभ्यो हि पो जायते तन्तुविभागाद्वा तन्तुविनाशाद्वा पटाभाव इति कारणभेदः। भावाद्भिन्नत्वे तु जायतामभावो भावस्य किमायातं न हि क्रमेलकोत्पादने पीलवो निवर्तन्ते। अभावेन भावस्तिरोधीयतइतिचेत्। न तिरोधानस्यापि भावादभेदे पूर्ववदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः। भेदे ऽपि तिरोधानस्यान्यस्योत्पादे अन्यस्य न किं चिदुत्पन्नं विनष्टं चेति भावतादवस्थ्यात्पूर्ववदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः। अपि च यद्येषां ध्रुवभावि न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा यथा कृपाणस्यायोमयत्वे। ध्रुवभावी च कृतकानां भावानांव विनाश इति विरुद्धव्याप्तोपलब्धिः। ध्रुवभाविता हि प्रतिषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षत्वविरुद्धतन्निरपेक्षत्वव्याप्तोपलब्धा सेह प्रतीयमाना निरपेक्षत्वमुपस्थापयन्ती हेत्वन्तरापेक्षतां प्रतिक्षिपति। ये हि हेत्वन्तरापेक्षो न ते ध्रुवभाविनो यथा वाससि रागादयः कुसुम्भादिसंयोगसापेक्षा नावश्यं भाविनइति। तस्मादभावस्य सर्वोपाख्यारहितस्य कल्पितस्य क्रियानुपपन्नेति अभावं करोतीति करोति क्रियाया अभावेन सम्बन्धानुपपत्तेर्नञासम्बन्धो भावनं करोतीति। यथा ऽऽह "न तस्य किं चिद्भवति न भवत्येव केवल"मिति। तस्माद्विनाशकारणाभावादुत्पन्नमात्र एवभावो विनश्यतीतिसिद्धः क्षणभङ्ग इति। तदेतन्निराकरोति। न विकल्पानुपपत्तेः। अयमभिसन्धिः यत्तावद्विकल्पितं स्वहेतुभ्यो भावा विनश्वरा अविनश्वरा वा जायन्तइति। तत्र ब्रूमः किं पुनरिदं विनश्वरत्वं भावानामभिमतमायुष्मतः किं विनाशस्वभावत्वम् आहो विनाशार्हत्वं नित्येभ्यो व्यावृत्तंरूपम्।

न तावत्पूर्वः कल्पः परस्परपरिहारवतोर्भावतन्नाशयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः। तादात्म्ये च विनाशवद्भावो ऽपि द्वितीयादिक्षणेषु वर्तेतेति साधु क्षणिकत्वं समर्थितमत्रभवता भावानां नित्यत्वमुपपादयता। भावसमये वा विनाशो ऽपि भावात्मा ऽस्तीत्यत्यन्ताभावो भावस्य भवेदिति सुष्ठवदातं तत्त्वं भावानाम्। न च भाव एकक्षणस्थितिधर्मा नाशो द्वितीयादिक्षणेष्विति साम्प्रतम्। प्रथमद्वितीयलक्षणावच्छेदलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण भेदात्। द्वितीयं तु कल्पमनुमन्यामहे। नन्वेवं विनाशार्हाश्चेद्भावाः स्वकारणादुत्पन्नाः हन्तोदयानन्तरमेवापवृज्येरन् नापवृज्यन्ते विनाशार्हा अपि पटादयस्तन्तुविनाशाद्वा तन्तुविभागाद्वा स्वकारणाधीनजन्मनो विनङ्क्ष्यन्ति। न हि तण्डुलत्ध्;पलाः पचेलिमा इति विनैव दहनसलिलसंयोगप्रचयभेदं विक्लिद्यन्ति। काष्ठानि वा भिदेलिमानीति कुठाराभिघातमन्तरेण दलन्ति। यो मन्यते तएव तण्डुलत्ध्;लाः पचेलिमाः ये समर्थदहनोदकपिठरस हभुवः तदनन्तरं हि पुलाकाः प्रादुर्भवन्ति, यदनन्तरं हि न प्रादुर्भवन्ति न ते पचेलिमा इति। तस्योत्तरमक्षणिकार्थक्रियामुपपादयन्तो वक्ष्यामः। तस्माद्विनश्वराणामुत्पत्तेः स्वकारणान्न विनाशकारणापेक्षा भावानामिति युक्तम्। केवलं भावादन्यस्याकारणत्त्वं ब्रुवाणः पर्यनुयोज्यो भवान्। किमकारणत्वान्नाशस्य नास्तित्वं रोचयते किं वा नित्यतां तत्रोक्तं साक्षाद्दूषणं वार्त्तिककृता भवतां शाक्यानां पक्षे अकारणं द्विधा नित्यं व्योम शशविषाणादि वा तुच्छम्। अस्माकं तु नित्मयेव भवदभिमतस्य तस्य तुच्छस्नयाभावस्यानङ्गीकारादस्मदभिमतस्य भवद्भिरनङ्गीकृतत्वेन नास्तीत्यध्यारोप्य राशिरेक उक्तः। उत्पन्नस्य विनाश इति सर्वजनीनं तद्विपरीतं भवत्पक्षे प्राप्नोति। नन्वस्तु भावाभावयोः सहावस्थानं को दोष इत्यत आह। ततश्च भावानामिति। (४१४ । ५) शङ्कते अथाविनाशित्वादिति। प्रयोजनक्षतिरियं यदकारणत्वे विनाशस्यैष दोष इति। न तु दोषभयेन स्फुटतरप्रमाणबाधितं कारणत्वं विनाशस्य शक्यमङ्गीकर्तुमिति भावः। गूढाभिसंधिः सिद्धान्ती पृच्छति विनाशो न विनश्यतीति कुत एतत्। चोदक आह विनष्टानामिति। सिद्धान्ती बौद्धमतमालम्ब्याह। न हि विनाशाभाव इति। यस्य पटाभावएव तुच्छस्तस्य तदभावे का कथा तस्य तुच्छादपि तुच्छतरत्वादिति भावः। स्वमतमास्थायाह। अपि च विनाशः कारणवांश्चेति। शेषं सुबोधम्। यदप्यकारणत्वे कारणमुक्तं भावाद्भिन्नश्चेदभावो जन्येता भावतादवस्थ्यमिति। तत्रोच्यते। नाभावस्योत्पादे भावस्यापरा निवृत्तिः किं त्वभावोत्पाद एव तन्निवृत्तिः कथमन्यस्योत्पादे ऽन्यस्य निवृत्तिः अत्र स्वभावभेदैरुत्तरं वाच्यं ये परस्परपरिहारावस्थितयः ते स्वहेतुभ्यो जायन्ते। न हि स्वतो ऽन्यस्याङ्कुरस्पय वढिद्धठ्ठड़१४;नर्न कारणमित्यन्यत्वाविशेषाद्भस्मनो ऽपि न कारणमिति। स्वभावभेदेन तु कार्यकारणभावनियमसमर्थनं परस्परपरिहारस्थितिनियमे ऽपि तुल्यम्। यथा चोत्पादस्य पुरस्तादखिलसामर्थ्यरहितस्याङ्कुरप्रागभावस्योपकारं किं चिदकुर्वन्तो ऽपि बीजादयो ऽङ्कुरमारभन्ते तदुत्पादस्यैव तत्प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वात्। एवं तदभावहेतवो ऽपि भावरूपे अकिंचित्करा अपि तदभावमादधति न चेद्भावरूपे किं चित्कृतं तदभावहेतुभिरथ भावः प्रागिव स्वाभावसमये कस्मान्न स्वरूपोपलम्भार्थक्रिये करोति। अथोत्पादात्प्रागिवोत्पन्नोऽऽप्यङ्कुरः कस्मादुपलम्भार्थक्रिये करोति। उत्पत्तेः प्रागङ्कुरो नासीत्तेन नाकार्षीदुत्पन्नस्त्वस्ति तस्मात्करोतीतिचेत्। हन्त भावो ऽपि यदा ऽऽसीत्तदा ऽकार्षीत्तदानीं तु विनष्ट इति नास्ति तेन न करोति। यथा च भावोत्पाद एव तत्प्रागभावस्य नास्तिता एवमभावोत्पाद एव भावस्य नास्तिता। उपजनापायधर्मतया भावाभेदो विनाशस्य ततो न सदसद्रूपतया द्वैराश्यं विश्वस्येति चेत् को ऽयमुपजनो यदि स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वा सो ऽभावे नास्ति। अथ स्वरूपप्रतिलम्भः तथा ऽपि तावन्मात्रस्य साम्ये ऽपि अवान्तरभेदेन द्वैराश्योपपत्तिः। तस्माद्यथा सत्त्वस्य साम्ये ऽपि द्रव्यगुणकर्माणि तेन तत्त्वेनान्योन्यं भिद्यन्ते एवं प्रमेयत्वाभिधेयत्वकारणवत्त्वेनाविशेषे ऽपि तद्भिः सहासतां सत्तातद्विरहरूपभेदाद्भेद इति सिद्धम्। या ऽपि ध्रुवभाविता विनाशस्य। तत्र ब्रूमः ध्रुवभावित्वेन विनाशस्य हेत्वन्तरानपेक्षत्वं ब्रुवाणो नाहेतुकत्वं वक्तुमर्हति। हेत्वन्तरनिराकरणे हेतुमात्रानिराकरणात्। विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वात्। अपि च ध्रुवभावित्वमसिद्धमनैकान्तिकं वा। इदं भावान् पृष्टो व्याचष्टां किं घटसन्तानात्सभागात् कपालसंततिर्ध्रुवभाविनी न वा। न चेद् न्न विनाशो ऽपि घटस्य ध्रुवभावी न खलु विसभागक्षणोत्पादमन्तरेण घटविनाशमीक्षामहे मांसचक्षुषः तथा चासिद्धा ध्रुवभाविता विनाशस्य। अथ ध्रुवभाविनी तस्यामेव तर्हि विसभागसंततौ ध्रुवभाविन्यां मुद्गरादिहेत्वपेक्षेत्यनैकान्तिकं ध्रुवभावित्वं नानपेक्षत्वव्याप्तमिति न हेत्वन्तरापेक्षित्वं निषेद्धुमर्हतीति। तदेतद्यश्चाकारणविनाशेदोषः स चापरिहार्य इत्यनेन वार्त्तिकेन सूचितम्।एवं तावदन्यत्वे साध्ये दोष उक्त इति। (४१५ । ११) यद्यपि क्षणिकत्वमपि पूर्वमुक्तं दूषितं च तथा ऽपि क्षणिकाभिधानं तवान्यपरमन्यत्वमेव तु तत्र

प्रधानम्। इदानीं तु क्षणिकत्वमेव प्रधानतया साध्यमित्येतावता प्रकरणभेद इति। विशेषणं सिद्धान्तविरोधीति। यद्यनाशुविनाशिनो ऽपि के चन भावा भवेयुः ततो विशेषणमाशुविनाशिन इति कल्पेत तथा च सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः। मत्वर्थीय इति। (४१६ । २) क्षणिक इति। अत इनिठनाविति मत्वर्थीयष्ठन्। अनन्तरेण विनाशेन विशिष्यमाण इत्युपलक्ष्यमाणः। सर्वान्तकालमिति। पूर्वापरभागविकलकालकलैका ज्योतिर्विद्यासिद्धा सर्वान्त्य कालमिति संज्ञामात्रं न तु वास्तवं वास्तवी च क्षणिकता ऽभिमतेति। पक्षवचनं दूषयित्वा हेतुं दूषयति ये ऽपीति। अत्रादिग्रेहणेन सत्त्वकृतकत्वादयः संगृहीता वेदितव्याः। तत्र यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकं यथा घटः संश्च विवादाध्यासितः शब्दादिरिति स्वभावहेतुः सत्तामात्रानुबन्धित्वात्क्षणिकत्वस्य। कथं पुनः सत्तामात्रानुबन्धसिद्धिः क्षणिकतायाः,। उच्यते सत्त्वं नामार्थक्रियाकारित्वं भावानां नान्यत्। न ह्यस्ति सम्भवः संश्च भावो न चार्थक्रियां करोतीति। तथा हि स सर्वज्ञस्य विज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययो भवेन्न वा। न चेद् नास्ति सर्वज्ञो वा न सर्वज्ञः तस्यैवाज्ञानाद्। आलम्बनप्रत्ययश्चेत् कथं नार्थक्रियां करोतीति। न च सत्तासामान्यं नामास्ति किं चन। नापि तत्समवायो यतः सन्नित्युच्यते। तत्सद्भावे वा न भावतां सामान्यविशेषसमवायाःप सन्तो भवेयुः तेषां सामान्याधारत्वानभ्युपगमात्। प्रमाणग्राह्यता ऽपि प्रमाणविषयता प्रमाणं प्रत्यालम्बनप्रत्ययत्वमेव तच्चार्थक्रियाकारित्वान्नान्यदिति सिद्धमर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वमिति। तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं तृतीयप्रकारविरहात्। तथा हि भावानां तासु तास्वर्थक्रियासु क्रमाक्रमौ परस्परपरिहारवन्तौ चकास्तः तथा च क्रमाक्रमात्मकं प्रकारान्तरमपि यदीदृशाभ्यामेवानुभूतावसिताभ्यां क्रमाक्रमाभ्यां करम्बितमङ्गीक्रियते ततो दृश्यमानयोरपि क्रमाक्रमयोः परस्परसङ्करप्रसङ्गः। करम्बितावेन हि क्रमाक्रमाविमावपीति दृश्यमानः क्रमो ऽक्रमात्मकः अक्रमश्च क्रमात्मकः प्रतिभासेत। न च तथा प्रतिभासते। एतेन प्रत्यक्षमेव परस्परपरिहारवन्तौ क्रमाक्रमौ परिच्छिन्दत्सर्वत्रैवानयोः संकरं प्रतिक्षिपति। यदि क्व चिदप्यनयोस्तादाम्यं भवेदिहापि तावेव क्रमाक्रमाविति संकीर्णौ गृह्येयाताम्। तस्मादनयोरिह संकरानुपलम्भ एव देशान्तरे कालान्तरे च संकरं निषेधति। तादात्म्यनिषेधे च दृश्यत्वविशेषणादनुपलब्धेः दृश्यमानस्तम्भतादात्म्येन स्वयमदृश्यानां पिशाचादीनां दृश्यानां च प्लवङ्गादीनामविशेषेणा प्रतिषेधात्। यथा ऽऽह विशेषणं चावाच्यमिति। अनेवंभूतक्रमयौगपद्यव्यतिरेकवती प्रकारान्तरे क्रमयौगपद्ये एव न भवतः न हि शब्दाभेदेन वस्तुनो ऽप्यभेदः। मा भूद्गोशब्दसामानाधिकरण्येन वागादीनामपि विषाणित्वप्रसङ्गः। स्यादेतत्। मा भूतां क्रमयौगपद्ये अस्त्वन्य एव क्रमाक्रमाभिधानः क्रमयौगपद्याभ्यामन्यः प्रकारो यमास्थाय भावाः स्थिरा अप्यर्थक्रियायायामुपयोक्ष्यन्ते। न त्वेषां प्रकारान्तरवदर्थक्रिया ऽपि पिशाचायमानैव। तथा चेत् किं नः छिन्नं दृश्यमानास्त्वनुभूतावसिताःपरस्परव्यावृत्तक्रमयौगपद्यरूपप्रकारद्वयसमालिङ्गितरूपा अर्थक्रिया न प्रकारान्तराद्भवितुमीशते। न च प्रकापरान्तरमपि। तथा हि यत्र यत्प्रकारप्रतिषेधेन यदितरप्रकारव्यवस्थानियमस्तत्र न प्रकारान्तरसम्भवः यथा नीलप्रकारप्रतिषेधेनानीलप्रकारव्यवस्थायां पीते अस्ति चतयोरन्यतरप्रकारनिषेधे ऽन्यतरव्यवस्थानियमो निषिध्यमानप्रकाराविषयीकृते सर्वत्र कार्यकारणे इति विरुद्धोपलब्धिः। निषिध्यमानप्रकारान्तरसम्भवविरुद्धो हि द्वयोरन्यतरनिषधेनान्यतरव्यवस्थानियम इति प्रकारान्तरासम्भवाद्भावानामर्थक्रिया क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्ता तौ च स्थिरान्निवर्त्तमानावर्थक्रियामपि व्यावर्तयतः वृक्षतेव निवर्तमाना शिंशपात्वमाराद्दृश्यमानादेकशिलामयाद्भूभृत्कटकादिति प्रतिबन्धसिद्धिः। तथा हि न तावतावदक्षणिकः क्रमेणार्थाक्रियां कर्त्तुमर्हति। स्वेन हि रूपेण भावा अर्थक्रियायामुपयुज्यमाना दृश्यन्ते। यद्वस्तु यत्कार्यान्वयव्यतिरिकानुविहितभावाभावं तद्वस्तु तत्कार्यप्रसवसमर्थं रूपं च तस्य कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकमिति रूपमेव समर्थं, तच्च द्वितीयादिक्षणेष्विव प्रथमे ऽपि क्षणे सदिति द्वितीयादिक्षणजन्यकार्यकलापं प्रथमएव क्षणे निष्पादयेत्, समर्थस्य क्षेपायोगादिति नाक्षणिकस्य क्रमवद्व्यापारता प्रसज्यते। स्यादेतत् समर्थो ऽपि क्रमवत्सहकारियोगात् क्रमेण करोतीति। तदवुक्तम्। विकल्पासहत्वात्। किमस्य सहकारिणः कं चिदुपकारमादधति न वा, आदधाना वा भावाद्भिन्नमभिन्नं वा। तत्र भिन्नोपकाराधाने भावे सत्यनुत्पत्तरुपकारे च सत्युत्पत्तेः एवं कार्यस्योपकार एव जनको न जनको भावः। न चोपकारसहकारी भाव एव कार्यस्य जनको नोपकारमात्रमिति वाच्यम्। उपकारस्योपकारान्तरजनने अनवस्थानात्। अजनने तु सहकारिभावाभावात्। अभिन्नोपकाराधाने च भाव एव जनयेत् स च प्रागप्यासीदिति सहकारिवैयर्थ्यम्। अनुपकारकत्वे वा सहकारिणो न भावेनापेक्ष्येरन्नित्युत्पन्नमात्र एव भावः कार्यमुत्पादयेत्। यदि मन्यते अनुपकारका अपि भवन्ति सहकारिणो यतस्तैः सह भावः कार्यं करोति। न

चभावेन नापेक्ष्यन्ते तैर्विना कार्यस्यानुत्पत्तेरिति। ननु स्वरूपेण चेत्कार्यजनको भावः न कस्मान्नेमानन्तरेण जनयति तेभ्यः प्रागपि स्वरूपसद्भावात्। सहकारिरूपेण वा जनकत्वे सहकारिण एव जनका न जनको भावः। न चोभयभावाभावानुविधानादर्थक्रियाभावाभावयोरेकस्माच्च व्यभिचारादुभयाधीनतेति सांप्रतम्। भावे सत्यनुत्पादात्कार्यस्य व्यभिचारेण चरमभाविनिमित्तसहकारिसमवधाने सति भावादेव सहकारिसमवधानस्यैव चरमभाविनो व्यभिचारेण कारणत्वावधारणात्। एतेनैतन्निरस्तं यदाहुरेके "स्वहेतोर्विलम्बकारी भावो जात इति नोत्पन्नमात्रः करोतीति"। सा हि बिलम्बकारिता अस्य स्वभावः सहकारिसमवधानकाले ऽप्यस्ति न वा, अस्ति चेत्तदाऽपि न कुर्यात्। नास्ति चेत् कथं स्वभावनाशे भावो न नष्टः। अथास्य विलम्बकारिता न स्वभावः कथमुत्पन्नमात्रो न कार्यं कुर्यादिति। तस्मान्न क्रमेणार्थक्रिया भावनां, नापि यौगपद्येन, तस्माद्यावत्कार्य तेनाक्षणिकेन प्रथमे क्षणे सम्पादितं ताबत्सर्वं द्वितीयादिक्षणेषु सम्पादयेत्। तावत्कार्यसम्पादनस्वरूपस्य द्वितीयादिष्वपि क्षणेषु भावात्। न च सम्पादितं शक्यसम्पादनमिति यद द्वितीयादिक्षणेषु सम्पादयति तत्प्रथमक्षणे सम्पादितादन्यदिति क्रमा एवावर्त्तन्तइति तत्र चोक्तो दोषः। युगपत्कृतकृत्यस्य वा द्वितीयादिषु कर्त्तव्याभावान्नार्थक्रियासामर्थ्यमस्तीत्यसत्त्वेन क्षणिकत्वापत्तिः। तस्मादक्षणिके सत्त्वव्यापकयोः क्रमाक्रमयोरनुपलम्भाव्द्यापकानुपलब्ध्या निवर्त्तमानं सत्त्वमक्षणिकात् क्षणिकत्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः। नीलमेव नानुभूतावसितं समारोपिताक्षणिकभावमक्षणिकं तादृशनीलस्वरूपोपलम्भ एव तत्राक्षणिके क्रमयौगपद्यानुपलम्भः यथा भूतलस्वरूपोलम्भ एव समारोपितदृश्यत्त्वस्य घटस्यानुपलम्भः भूतलं च तथोत्पन्नं घटाभावो न त्वभावो नाम कश्चिद्विग्रहवानस्ति यः प्रतिपत्तिगोचरः स्यात्। अपि व्यवहर्त्तव्यः परम्। स्यादेतत्। क्षणिकोभावोऽर्थक्रियाजनकस्वभावो न वा, न चेदसन्नेव, तज्जनकस्वभावश्चेत्किमस्य सहकारिभिः। उत्पन्नमात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत्। ननूत्पन्नो बीजक्षणः समर्थो जनयत्येवाङ्कुरं कुतः समर्थस्योत्पत्तिः समर्थस्योत्पत्तिः पूर्वस्माद्बीजक्षणात्। तर्हि तत्सन्तानवर्तिनां सर्वेषां बीजत्वाविशेषादङ्कुरजननसामर्थ्यमिति कुसुमानन्तरलब्धजन्ममात्रमेव बीजमङ्कुरं जनयेत्। मैवम्।
पूर्वपूर्वक्षितिबीजपवनादिक्षणसमवधानोत्पन्नातिशयवदुत्तरक्षणपरम्परालब्धजन्मा ऽन्त्योबीजक्षणः समर्थः समर्थक्षित्यादिलक्षणसहभूरनपेक्ष एवाङ्कुरंजनयति। न चास्य क्षित्यादिसहभुवस्तदनपेक्षस्यापि तैर्विना करणे तदेकसामग्र्यधीनस्य तदभावे ऽभावात्। न वा सहकारिता क्षित्यादीनां तैरेव सहाङ्कुरजननात्। तेषामपि कार्यात्पूर्वभावस्य नियमतो ऽविशेषात्। तन्मात्रत्वादेव च कारणतायाः। न वानपेक्षाणानमपि प्रत्येकं कारान्तरारम्भणं तन्मात्रस्य तेभ्य उपलब्धेस्तत्रैव सामर्थ्यनियमात्। न च कृतकरणतयेतरेषामक्रिया सहक्रियायां कृतमित्यसम्भवात्। न च स्वकारणलब्धसन्निधयो भावाः प्रेक्षावन्तः शक्यमिदमस्मास्वेकेनापि कर्तुं कृतं नः सर्वेषां सन्निधानेनेत्यालोच्य निवर्तितुमीशते। न चस्वकारणभेदमात्रं कार्यभेदहेतुः अपि तु सामग्रीभेदः तस्मिन्सति कार्यभेदोपलब्धेः अभिन्नाभेदसामग्रीति न कार्यभेदप्रसङ्गः। परस्परसमवधानं चोपसर्पणप्रत्ययेभ्यः क्षित्यादीनामिति। न च क्षणिकस्यार्थक्रियाविरोधादसाधारणता हेतोः। न च साध्यधर्मिणि दृश्यमाने शब्दादौ व्याप्तिसाधनादेव साध्यसिद्धेरसाधनाङ्गं हेतुवचनम्। न खलु सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्दृश्यमात्रविषया भवितुमर्हति। शक्यं हि शङ्कितुं परेणादृश्यमामनानां सत्त्वमक्षणिकाद् न व्यावर्त्तितं त्वयेति सत्त्वमनैकान्तिकं क्षणिकत्वसाधनइति। तस्माद्यद्दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति दर्शनीया व्याप्तिः। नन्वेवमपि शब्दादेर्विवादास्पदी भूतस्य व्याप्तिदर्शनबलादेव सिद्धा क्षणिकतेति तदवस्थमेवासाधनाङ्गत्वं हेतुवचनस्य। मैवम्। असत्यपि शशविषाणादौ यत्सद्दृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं क्षणिकमिति यथा सर्वोपसंहारवती व्याप्तिः न च शशविषाणादयो ऽपि भवन्ति क्षणिकाः एवं सत्यपि विवादास्पदी भूते शब्दादौ व्याप्तिसिद्धवपि न सिध्यति क्षणिकता, तेनावश्यं दर्शयितव्यमेतेषां क्षणिकत्वसाधनाय सत्त्वमिति नासाधनाङ्गता हेतुवचनस्येति। अत्रोच्यते। न सत्त्वं क्षणभङ्गसिद्धावङ्गमसाधारणत्वात् संदिग्धव्यतिरेकित्वाद्वा। तथा हि क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं सत्त्वं तदनुपलम्भेनाक्षणिकाव्द्यावर्त्ततएवं तदेव सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां व्याप्तं तदनुपलम्भेन क्षणिकादपि व्यावर्त्तते तस्माद्गन्धवत्त्ववदसाधारणं सदसाधनाङ्गम्। तथा ह्यन्तक्षणप्राप्तानि क्षितिपवनपाथस्तेजोबीजानि समर्थानि प्राग्भावनियतानि नियतचरमोत्पादानामवनिजलानलाङ्कुराणां कारणं भवद्भिरभ्युपेयन्ते तान्यमूनि परस्परानपेक्षाणि वा जनयेयुः सापेक्षाणि वा। ननु निरपेक्षाण्येवान्त्यक्षणप्राप्तानि क्षितित्यादीन्युत्तरस्मिन्पुञ्जे जनयितव्यइत्युक्तम्। तत्किमनभ्युपगतविकल्पेन सापेक्षाणि। निरपेक्षाणि चेति। तत्किमिदानीं समर्थबीजक्षणजनको ऽपि बीजक्षणो ऽनपेक्ष एव। ॐमिति चेत्। नेन्वेवं सर्वएव बीजक्षणा निरपेक्षाः

स्वकार्योपजनइति कृतं सहकारिभिः। ननूक्तं नैते प्रेक्षावन्तः किं तु स्वप्रत्ययाधीननियतसंनिधयो न व्यवधेरीशतइति। तत्किमयं कृषीवलो ऽपि न प्रेक्षावान् ?, प्रेक्षावान् यतः प्रयत्नेन कुसूलादवतार्य बीजमावपति भूमौ परिकर्षितायां, क्षित्यादिसहभुव एव बीजक्षणस्यातिशयोत्पादपरम्पराया अङ्कुरप्रसवसामर्थ्यात् कुशूलस्थात्तु सहस्रेणापि वर्षैरङ्कुरानुत्पादे तत्रावपतीति। चेत्। अथ किमयं न स्वसंतानमात्रप्रभवः समर्थो बीजक्षणः तथा चेत्कथं संतानान्तरं नापेक्षेत स्वकार्ये। नन्वपेक्षतएव किं तु तु स्वोत्पादे न पुनः स्वकार्ये, तत्र तस्यानपेक्षत्वमुपेयते न तु स्वोत्पादे। ननूत्पत्तावप्यस्य जागर्ति स्वसंतानवर्त्ती पूर्व एव निरपेक्षः क्षण एवं तस्य पूर्वः पूर्वः क्षणः स्वसंततिपतित एवानपेक्षो जागर्त्युपजननइति कुशूलनिहितबीज एव स्यात्प कृती कृषीवलः कृतमस्य कृषिकर्मणा दुःखबहुलेन। तस्मात्परस्परापेक्षाणामेवान्त्यक्षणप्राप्तानां कार्यजनकत्वमकामेनाप्युपेयम्। अपि चान्त्यक्षणप्राप्तं बीजमनपेक्ष्य अङ्कुरावनिपवनपाथस्तेजांसि जनयेत्किं येनैव रूपेणाङ्कुरं जनयति तनैव तदितराण्यपि किं वा रूपान्तरेण। न तावत्तेनैव क्षित्यादीनामङ्कुरस्वाभाव्यापत्तेः। न खलु भवतां कारणाभेदे भेदवत्कार्य भवितुमर्हति। कार्यभेदस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात्। यथोक्तं भवद्भिरेव अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति। नापि सामग्रीभेदः तस्या अप्यभेदात्। अन्यथा सहभावनियमाभावात्। स्वकारणादासादितः कश्चिदेव स्वभावभेद एकस्तादृशो यस्मान्नानाकार्याणि जायन्ते तस्मान्नाकस्मिकत्वं कार्यनानात्वस्य नाप्यतिप्रसङ्गः तादृशस्य तस्यासार्वात्रिकत्वात्। न च कार्यकारणयोरभेदो येन कारणभेदाभेदावनुपतेतां कार्यभेदाभेदौ। तस्माद्यथा केभ्यः कश्चिदेव बहुभ्यः कार्यमेकं जायते तथैकस्मादेव कुतश्चिद्बहूनि जनयिष्यन्ते कार्याणीति चेत्। मुधैव तर्हि नानादेशवृत्तिरेको ऽवयविसामान्यसंयोगादिरर्थस्तपस्वी भवता ऽऽयासितः न हि नानात्वे ऽपि देशानां तदाश्रितः सामान्यादिरर्थो नाना भवितुमर्हति। तस्य तेभ्यो ऽभिन्नत्वात्। रूपान्तरेण बीजमङ्कुरादितरेषां क्षित्यादीनां जनकम् तथा हि बीजमङ्कुरस्योपादानं तत्सारभागविक्रियया ऽङ्कुरस्योत्पत्तेः क्षित्यादिषु तु जनयितव्येषु सहकारि पूर्वे तु क्षित्यादयः क्षित्यादीनां यथास्वमुपादानानि तद्विक्रियया तदुत्पत्तिरिति चेत्। अथ सहकारितोपादानते किमेकं तत्त्वं नाना वा। एकं चेत् कथं रूपान्तरेण जनकं नानात्वे तयोर्बीजाद्भेदो ऽभेदो वा भेदे कथं बीजस्य जनकत्वं ताभ्यामेवाङ्कुरादीनामुत्पत्तेः। अभेदे वा कथं न भेदो बीजस्य भिन्नतादात्म्यात्। तयोर्वैकरूपत्वमेव तादात्म्यात्। तस्मादङ्कुरादिभिन्ने क्षित्यादौ जनयितव्ये तदुपादानं पूर्वमेव क्षित्यादिसमसमयभावि बीजेनापेक्ष्यते। एवं बीजमपि समसमयभाव्येव सहकारिकारणं क्षित्यादिभिरपेक्ष्यते नान्यथा कार्यभेदसिद्धिरित्यनिच्छता ऽप्यभ्युपेयम्। न चानुपकारकमपेक्षागोचर इति भवद्भिरेवोपपादितम्। न च क्षणिकस्योपकारकतवसंभवो ऽन्यत्र जननात् तस्याभेद्यत्वात्। न च समसमयभाविनोर्जन्यजनकत्वमस्ति सव्येतरविषाणयोरिव। तस्मात्स्वसंतानमात्रादेव कार्योत्पादप्रसङ्गात्कार्यभेदानुपपत्तेश्चानुपकारिण्यपेक्षाविरहाच्च क्षणिकस्यापि सापेक्षस्यानपेक्षस्य वा नार्थक्रिया संभविनीत्यसाधारणसत्त्वं न क्षणभङ्गसिद्धावङ्गम्। अथ मा भूदसाधारणता सत्त्वस्येत्यनुपकारकेष्वपि कार्यकरणायापेक्षाऽभ्युपेय ते तेषामपि कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकत्वात्। न त्वनेन क्रमेणाक्षणिको ऽपि भावो ऽनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमवतः क्रमवतैव कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकानपेक्षिष्यते। करिष्यते क्रमवत्सहकारिवशः क्रमेण कार्याणि। समर्थस्याप्यपेक्षणीयासन्निधेः कार्यक्षेपउपपत्स्यते। न चैतावता सहकारिसमवधानादेवोत्पत्तिमतः कार्यसिद्धिः कृतमेषां रूपेणेति वाच्यम्। तत्सहितादेव तत उत्पत्तिदर्शनात्। रूपे सत्यप्यनुत्पादात्। समवधाने (हेतु) सत्युत्पादादेव कार्यस्वसमवधानमेव हेतुर्न पुना रूपमपीति चेत् तत्किमिदानीं रासभादितुल्यताबीजरूपस्य। ॐमिति चेत्। अथ कस्माद्गर्दभादीनन्तरेणेव बीजरूपं विनाऽपि नाङ्कुरो जायते। तत्समवधानस्य तत्कारणत्वादिति चेत्। तत्समबधाने कारणे कथं तन्निवेशि रूपमपि न कारणम्। न चावर्जनीयतया तन्निवेशः। समवधानमात्रस्य बीजरूपमन्तरेणापि तत्र तत्र भावात्। विशेषस्तु समवधाने रूपमेव बीजादीनाम्। तस्माद्य थोभयाधीननिरूपणा व्याप्तिरयोगव्यवच्छेदेन व्यापके निरूप्यते व्याप्ये भाव एव व्यापकस्य नाभाव इति व्याप्ये पुनरन्ययोगव्यवच्छेदेन व्यापक एव भावो व्याप्यस्य नान्यत्रेति एवं कार्यकारणभावो ऽप्युभयाधीननिरूपणो ऽपि कारणे अयोगव्यवच्छेदेन निरूप्यते। कार्योत्पादस्य पुरस्ताद्भाव एव कारणस्य नाभाव इति। कार्ये पुनरयोगव्यवच्छेदेन। कारणएव सति भावो नान्यस्मिन्निति अनुभवानुसारान्निश्चीयते। तथैव हि लौकिकपरीक्षकाणां संप्रतिपत्तेः। न च कारणतैव सत्ता किं तु स्वरूपं नीलादेरनुभूतावसितं तद्धि तेनैव रूपेण स्वाभावव्यवच्छिन्नं तासु तास्वर्थक्रियासूपयुज्यते न पुनरर्थक्रियाकारितैवव त्वरूपं मा भूदनेकार्थक्रियाकारिणो ऽपर्यायेण रूपभेदः।

तस्माद्यद्यस्ति सर्वज्ञस्ततः स्वरूपेणैव सन्भावः तज्ज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययो भविष्यति। अथ तु नास्ति तथा ऽपि तद्रूपो जनित्वाऽ ।ापाततो ऽकिञ्चित्करो ऽपिप पश्चात्कुतश्चिन्निमित्तादासाद्य सहकारिप्रत्ययान् तासु तास्वर्थक्रियासूपयोक्ष्यते। तत्सिद्धमेतत् क्षणिकस्यापि क्रमाक्रमाभ्यां यथायोगमर्थक्रियोपपत्तेर्व्यापकानुपलब्धेरसिद्धेः संदिग्धव्यतिरेकमनैकान्तिकं सत्त्वं शाक्यानां क्षणिकत्वे साध्ये भावानाम्। अस्माकं त्वन्यथासिद्धमसिद्धप्रभेद एवेति। न च जनकत्वाजनकत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गो नानात्वे हेतुर्भवितुमर्हति। जनकत्वं नाम न वस्तुस्वभावो ऽपि तु तद्धर्मः। धर्मश्च धर्मिणो वस्तुतो भिद्यते। न चान्यस्य भेदो ऽन्यस्य भेदायालमतिप्रसङ्गात्। अन्यत्त्वाविशेषे कथं तस्यैव धर्म इति चेत्। अत्र वस्तुस्वभावैरेवोत्तरं वाच्यम्। यथा ऽन्यत्वाविंशेषे ऽपि कार्यं धूमो हुतभुज एव न बीजस्येत्युक्तम्। न च कृतकत्वमपि क्षणिकत्त्वे हेतुरन्यथासिद्धेः। सहेतुके विनाशे तदुपपत्तेश्च। न चोत्पत्तिविनाशयोस्तादात्म्यं भावस्यात्यन्ताभावप्रसङ्गादित्युक्तम्। तदिदमुक्तं वार्तिककृतता तेऽप्यसिद्धा अन्यथासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतव इति। (४१६ । १५) अन्त्यक्षणविशेषदर्शनं पूर्वक्षणधर्मत्वेनासिद्धत्वादसिद्धम्। सत्त्वकृतकत्वे अन्यथासिद्धे। विरुद्धत्वं च सर्वस्यैव हेतोः क्षणिकत्वे साध्ये। तथा हि सत्त्वं कृतकत्त्वं वा त्रैपलोक्यव्यावृत्ततया ऽननुगतं देशतः कालतो वा न साधनं तस्याशक्याविनाभावज्ञानतया लिङ्गभावाभावात्। अन्वयमुखेन व्यतिरेकमुखेन वा ऽविनाभावग्रहस्यैकस्मिन् क्षणे ऽशक्यत्वात्। तस्माद्देशकालानुगतं सत्त्वं कृतकत्वमन्यद्वाहेतूकर्तव्यम्। तच्च विधिरूपं वा भवत्वन्यव्यावृत्तिरूपं वा नानाकालमेकमक्षणिकं क्षणिकत्वेन साध्येन विरुध्यतइत्युक्तं विरुद्धा वेति। अन्ते विशेषदर्शनादित्यस्य तु विरुद्धत्वमनन्तरं वक्ष्यति। उपेत्य विशेषवत्त्वे सिद्धत्वमनैकान्तिकत्वमाहप उपेत्य वेताि। हेतोरसिद्धत्वविरुद्धत्वे दर्शयितुमाह। अन्ते विशेषेति। दर्शनादर्शनलणस्य हेतोरन्यथासिद्धतेत्याह। यो ऽप्ययं हेतुरिति। भावाभावयोस्तद्वत्त्वादिति (४१७ । ७)
संयोगाभावाभावयोरिहबुद्धेर्भाववत्त्वादित्यर्थः। प्रदीपस्य देशान्तरे उत्पाद इत्येतदपि न बुध्यामह इति। क्षणिकस्य प्रदीपस्य यदि संतानमात्रप्रभवत्वं निबद्धं देशान्तरे कार्योत्पादकत्वं ततः सर्वएव प्रदीपक्षणा देशान्तरे प्रदीपमुत्पादयेयुः। न के चन प्रधनोदरएवेति। अथोः पसर्पणप्रत्ययवशात्प्रघनोदरादन्यत्रापि कार्यमुत्पादयन्ति। नूनपसर्पणप्रत्ययः प्रदीपे कं चिदुपकारमाधत्ते न वा, न तावदाधत्ते क्षणस्याभेद्यत्वेनोपकृतानुपकृतत्वासम्भवात्। अनाधाने च सहकारिभावाभावात्। अनुपकारकस्पय सहकारित्वे ऽतिप्रसङ्गादिति भवतामेव गिरः। न च विशिष्टप्रदीपक्षणजननमेवोपकारः सहकारिणां तस्य पूर्वस्मादेवोपादानादुपपत्तेः सहकार्यनपेक्षणात्। न खलु तस्येव तत्कारणस्याप्युपकारकाः सहकारिणो भवितुमर्हन्ति। एवं पूर्वेषामपि प्रदीपक्षणानां पूर्वपूर्वप्रदीपमात्रसामर्थ्यभुवा न सहकारिणा किंचिदाधीयतइति सर्वएवैकस्मिन् प्रधानं कार्यं कुर्युः देशान्तरे वा। यदि पुनरनुपकारिणोऽपि कार्यानुविहितभावाभावतया क्षणिकेन प्रदीपेन कार्यक्रियां प्रत्यपेक्ष्यन्ते तदक्षणिकपक्षे ऽपि तुल्यमिति संक्षेपः। विपञ्चितं चैतदस्माभिर्ब्रह्मतत्त्वसमीक्षान्यायकणिकाभ्यामित्युपरम्यते। न किलाकाशे पततो लोष्टादेरिति। लोष्टश्येनादेस्तुल्यगुरुत्ववतां द्रव्याणामेकस्य गुरुत्वप्रयत्नक्षेपाः कारणम्। तथा हि सौधस्योपरिस्थेन पुरुषेण भूमौ चरन्तं पारावतमुद्दिश्य यदा ऽधः श्येनः क्षिप्यते तदा श्येनस्य पारावतजिधृक्षाजनितः प्रयत्नो गुरुत्वं च क्षेपश्चाशुतरपतनहेतवः। अक्षिप्तस्य तु गुरुत्वप्रयत्नावाशुपतनहेतू अप्रयतमानस्य गुरुत्वमात्रं पतनहेतुरिति। औलूक्यमते ऽपि न दोष इत्यत आह। एकश्च संस्कार इति। (४१८ । ७) अयुगपत्कालाः प्रत्यया एकविषया इत्युच्यमाने घटपटादिप्रत्ययाः प्रदीपादिप्रत्ययाश्च क्रमवन्त एकविषयाः प्रसज्येरन्नित्यत आह। विप्रतिपन्ना इति। समानशब्दवाच्यत्वादित्यनेकान्तः भवन्ति हि समानशब्दवाच्याः प्रत्ययाः अक्षो ऽक्ष इति, न च समानविषयाः देवनादीनां तद्विषयाणां भेदादत आह। तत्प्रत्ययसामानाधिकरण्ये सतीति। तथा ऽपि प्रदीपप्रत्ययैरेवानेकान्त इत्यत आह। अव्युत्थायीति। व्युत्थातुं भ्रमितुं शीलप्रस्येति व्युत्थायि भ्रान्तमिति यावत्। अभ्रान्तत्वं चास्य क्षणिकत्वसाधननिराकरणेन द्रष्टव्यम्। अव्युत्थायितत्प्रत्ययसामानाधिकरण्येनैव सिद्धे समानशब्दवाच्यत्वं प्रपञ्चः ।। १४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १५ ।। भाष्यं गुणान्तरप्रादुर्भाव इति। द्रव्यं तावत्सदेव गुणो ऽपि सन् केवलमनुद्भूत आसीत्। एकश्चोद्भूतो गुणः तत्र य उद्भूतस्तिरोभवति पूर्वगुणस्यनिवृत्तौ तिरोभूतौ गुणान्तरमुत्पद्यतेतद्भवतीत्यर्थः ।। १५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १६ ।। अत्र तु प्रतिषेध इति। क्षीरावयवा एव हि क्षीरविनाशे सत्युत्पन्नपाकजा विलक्षणं द्रव्यमुत्पादयन्ति। यदि तु सर्वं कार्यं सदेव कारणव्यापारात्प्रागपि व्यर्थः कारणव्यापारः अभिव्यक्तेरपि कार्यायाः सत्त्वात्। असत्त्वे वा यथा सैव न सती क्रियते एवं कार्यान्तराण्यपीति।

विपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् ।। १६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। १ ।। १७ ।। अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणमिति। विनाशोत्पादवत्त्वात्समानधर्मात्संशयः दधिक्षीरयोर्विनाशोत्पादावकारणौ दृष्टौ कुम्भस्य चोत्पादविनाशौ सकारणकौ, तदिह स्फटिके विनाशोत्पादौ सकारणौ निष्कारणौ वेति संदेहः। तद्यदि सकारणावेवेति प्रमाणतो निश्चीयते ततो विनाशकारणानुपलब्धेः स्फटिकस्य कुम्भवद्विनाशो नास्तीति निश्चीयते। तदिदमुक्तं भाष्यकारेण। न पुनर्यथा विनाशकारणाप्रावादिति। निरधिष्ठानं चेति। धर्मिणमाश्रित्य तत्समानधर्मा दृटान्तो भवति स्फटिकोत्पादविनाशौ च धर्मिणौ तत्समानधर्मतया क्षीरदधिविनाशोत्पादयोर्दृष्टान्तत्वेन भवितव्यम्। न पुनः स्फटिकोत्पादविनाशौ धर्मिणौ गृह्येते। तस्मान्न तत्समानधर्मतया दृष्टान्तौ भवत इति। यदि तु द्रव्यसमवायादित्युच्येत ततस्तोयादिपरमाणुविसमवेतै रूपादिभिरनेकान्तः स्यादित्यत आह। व्यापकेति। (४२० । १७) तथाऽप्यात्मत्वसामान्येनाऽनेकान्तो ऽत आह। गुणत्वे सतीति। तथा ऽप्यात्मपरिमाणेनानेकान्तो ऽत आह। प्रत्यक्षतयेति। अस्मदादीनामिति शेषः। गुणत्वादिविशेषणयोगात्प्राग्व्यापकग्रहणस्योपयोगः। अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने सामान्यसमवायाभ्यामनेकान्तः स्यादत आह जातिमत्त्वे सतीति। आश्रितत्वादित्यत्रापिजातिमत्वे सति प्रत्यक्षत्त्वे चेत्यनुषञ्जनीयम्। अनित्या बुद्धिः प्रत्यक्षत्वादित्युर्च्यमाने मनसा व्यभिचारो ऽत आह। अयोगीति। तथा ऽप्यात्मना व्यभिचारोऽत उक्तं करणभावे सतीति। हानादिबुद्धिः करणं भवति। शब्दश्च प्रत्यये करणम्। अत्रा पि जातिमत्त्वे सतीत्यनुषञ्जनीयं तेन न गन्धत्वादिभिरनेकान्तः ।। १७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १८ ।। चिन्तान्तरमवतारयति। इदं तु चिन्त्यत इति। नन्वात्मपरीक्षायामात्मगुणत्वं बुद्धेर्व्यवस्थापितं तत्कस्मात्पुनः परीक्ष्यत इत्यत आह भाष्यकारः। प्रसिद्धो ऽपीति। यद्यप्ययमर्थः परीक्षितस्तथा ऽप्यवान्तरविशेषपरिज्ञानार्थं पुनः परीक्ष्यत इत्यर्थः। चोदयति वार्त्तिककारः। न गुणेति। परिहरति। अनित्वत्वे सतीति। विमृष्य सिद्धान्ती(य)पक्षं गृढद्धठुड़१४;णाति सन्निकर्षोत्पत्तरिति। चोदयति अद्राक्षमित्येतन्नेति। (४२१ । ३) परिहरति स्मृतावपीति ।। १८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। १९ ।। देशयति अस्तु तर्हीति। परिहरति युगपदिति। यत्करणत्वेनानुमितं तत्करणत्वमपोद्य न कर्तृ भवितुमर्हतीत्यर्थः। युगपज् ज्ञेयानुपलब्ध्या यत्समधिगतमिति भाष्यमाक्षिपति। विशेषणोपादानादिति। समाधत्ते न सर्वस्येति। पुनराक्षिपति। एवमपीति। विशिष्टस्य करणस्य ज्ञानगुणत्वनिषेधः करणान्तरस्य ज्ञानगुणत्वमापादयति न चात्मा करणमित्यर्थः। समाधत्ते अनयस्योपपत्तेरिति। एतदेव विवृणोक्ति। अनवस्थितत्वादिति। प्रमातैव कदा चित्प्रमाणं कदा चित्प्रमेयमित्यर्थः। पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिनत्तीति। यादृशो ऽयं पुरुषस्तादृशो ऽवमपीति पुरुषान्तरेण प्रसिद्धेन पुरुषान्तरपरिच्छेद इति। पृच्छति। यदि न करणस्य कस्पय तर्हीति। उत्तरं ज्ञस्य वशित्वात्। कर्तुः स्वातन्त्र्यादित्यर्थः। कर्तृकरणादिसमवधाने हि चैतन्यं कर्तर्येव दृष्टं न करणादौ। यथा मृद्दण्डड्डुत्क्षचक्रसलिलसूत्रकुलालसमवधाने कर्तुरेव कुलालस्य न तु मृदादीनामिति। वशी ज्ञाता वश्यं करणमिति भाष्यं तदनुपन्नं ज्ञातुरपि क्व चिद्वश्यत्वदर्शनात्। यथा देवदत्तं कटं कारयति यज्ञदत्त इत्यत आह। न चायं ज्ञातरीति। यदि तु कश्चिज् ज्ञानगुणं मन इच्छेत्तं प्रति भाष्यं ज्ञानगुणत्वे चेति तव्याचष्टे। ज्ञानगुणत्वेवेति। (४२२ । ३) घ्राणादिसाधनस्येति भाष्य व्याचष्टे। यथा च ज्ञातुरिति। तथा च मन्तुर्मतिसाधनं यत्तन्मनः करणम्। अथ तदपि कस्माच्चेतनं न भवतीत्यत आह। उभयोरिति। विभु चान्तःकरणं ज्ञानमन्तःऽकरणान्तररहितमितिशेषः ।। १९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २१ ।। अथ मनोऽन्तःकरणमपश्यंश्चोदयति। तदात्मगुणत्वे परिहरति न प्रसङ्ग इति। विकरणधर्मेति भाष्यंऽपीति। विशिष्टं करणं धर्मो यस्य स विकरणधर्मा अस्मदादिकरणविलक्षणकरणः येन व्यवहितविप्रकृष्टसूक्ष्मादिदर्शी भवतीत्यर्थः ।। २१ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २२ ।। यदि पुनरित्यादि भाष्यं पूरयित्वा व्याचष्टे। यदि पुनरिति। नोत्पत्तीति। नात्र प्रमाणमपदिश्यते। प्रत्युत बाधकं प्रमाणमस्तीत्यर्थः। व्याख्यानान्तरमाह। अयुगपदुत्पत्तौ वेति। व्याख्यानान्तरमाह। अयुगपदुत्पत्तौ वेति। व्याख्यानान्तरमाह। विदेहेति। शरीरवृत्तित्वे हि मनसः सर्वं ज्ञानं शरीरायतनस्यात्मनो भवेत्। यदा तु मन एव नास्ति तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यात्मनश्च शरीराद्बहिरपि भावाद्विदेहप्रत्ययोत्पादप्रसङ्ग इति। अन्तःकरणप्रत्याख्याने चेति। यद्यपि सर्वाण्यपि ज्ञानानि न युगपदुपजायन्ते तथाऽपि स्मृतीनामवश्यं युगपदुत्पादप्रसङ्ग इति पूर्वस्मादस्य विशेषः। व्याख्यानान्तरमाह। यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्संबद्धाविति। असतीन्द्रियमनःसन्निकर्षे व्यभिचारिणां कारणत्वकल्पनायां विनिगमनाहेतोरभावादिति भावः ।। २२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २३ ।। विना--ङ्गः--(सू. २३)।। अत्र पूर्वपक्षसूत्रे चकारः पूर्वपूर्वपक्षसूत्रापेक्षयेत्याह। तदात्मगुणत्वइति। अतः(४२३ । ६)

परस्य निगद एव व्याख्यानम् ।। २३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २४ ।। यदनन्तरमपवृज्यते पुरुषः सा ऽन्त्या बुद्धिः। स्थितिहेत्वभावाद्विनश्यतीति। स्थितिहेतू (४२४ । ६) धर्माधर्मौ तयोरभावादिति। अथ तयोरभावः कस्मादित्यत आह। कालात्। अन्त्यसुखदुःखोपभोगाकलं प्राप्येत्यर्थः। अथ वा स्वजनितात्संस्कारादेवान्त्याया बुद्धेर्विनाश इत्याह। संस्काराद्वा। संस्कारस्य तु स्थितिहेत्वदृष्टाभावाद्विनाशो भवतीति भावः। पृच्छति। कथं कालात्। उत्तरं यावन्त्यस्य जन्मन इति चरमस्य देहस्येत्यर्थः ।। २४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २५ ।। देशयति यदि कारणस्येति। अत्र तावदेकः परिहार इति। एकः प्रधानः परिहारः परिहारान्तरं त्वेकदेशिमतेनाप्रधानमित्यर्थः। अपि च न स्मृतयो युग पदुत्पद्यन्ते परिच्छेदकत्वाद् गन्धरसरूपस्पर्शशब्दज्ञानबदित्याह परिच्छेदत्वाच्चेति। एकदेशिपरिहारमाह अपरे त्विति ।। २५ ।।न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २६ ।। दूषयति एतत्तु न सम्यगिति। न हि मनः क्व चिदाश्रितमिति (४२५।२)न क्व चित्समवेतं संयोगमात्रं त्वतिप्रसक्तमित्यर्थः। नापि वृत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यमिति। शरीरएव मनः स्वकार्यं करोति नान्यत्रेति शरीराश्रितं मन इत्युच्यत इत्येतदपि नास्ति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य मनःकार्यस्य शरीराद्बहिर्भावादि त्यर्थः। तमिममाक्षेपं समाधत्ते। अत्र ब्रूम इति। येनात्मना यच्छरीरं कर्मोपार्जितं तत्संयुक्तस्य मनसो वैशेषिकज्ञानादिलक्षणकारित्वे न तदसंयुक्तस्येति शरीराश्रितत्वे मनसो नान्यदित्यर्थः ।। २६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २७ ।। चोद्यम्। साध्य--तुः (सू. २७)।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २८ ।। परिहारः। स्मर--धः (सू. २८)।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। २९ ।। पुनश्चोद्यम्। न त--सः (सू. २९)।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३० ।। परिहारः। न स्मर-त् (सू. ३०)।। भाष्यं निन्ताप्रबन्धः स्मृतिप्रबन्धः। कस्य चिदेवार्थस्य लिङ्गभूतस्य चिढद्धठ्ठड़१४;नभूतस्या साधारणस्येति यावत्। चिन्तनं स्मरणम्। आराधितम् सिद्धं चिढद्धठ्ठड़१४;नवतः स्मृतिहेतुर्भवतीति। इतश्च शरीरसंयोगापेक्षमेव मनः स्मृतिर्हेतुर्नेतरथेत्याह। शरीरसंयोगानपेक्ष इति ।। ३० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३१ ।। आत्म--षः (सू. ३१) ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३२ ।। ३३ ।। दूषयति। व्यास--नम् (सू. ३२)।। प्रातिभवदिति स्मृत्युत्पादस्व पुरस्तात्प्रणिधानादीनां स्मृतिकारणानामसंवदनादात्ममनः संयोगात्संस्कारापेक्षात् स्मृतीनां युगपदुत्पादप्रसङ्गः ।। ३२ ।। ३३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३४ ।। प्रातिभवदित्याक्षेपः ।। ३४ ।। समाधानमाह। सतः स्मृतिहेतोरिति। (४२६ । २१) अदृश्यमानमपि करणं तत्क्रमश्च कार्योत्पादक्रमेणानुमीयते इति प्रातिभमपि पुरुषकर्मविशेषापेक्षादात्ममनःसन्निकर्षादुपजायमानं नाकारणं न चाक्रमवदिति प्रधानभूतामुपपत्तिमवतारयितुं पृच्छति भाष्यकारः। प्रातिभमिदानीमिति। अत्रोत्तरमाविलं दत्वा शङ्कते। हेत्वभावादयुक्तमिति चेत्। उत्तरसारमाह। न करणस्येति। यद्यवि क्व चिद् व्रश्चनस्य युगपद्दारुद्वयसंयोगे युगपच्छिदाद्वयं भवति तथा ऽपि व्रश्चनावयवभेदात्करणभेद उन्नेयः। अथ वा करणान्तराणि युगपत्कार्याणि कुर्वन्तु प्रत्ययकरणंतु क्रमेणैव प्रत्ययान्करोतीत्यत्र न व्यभिचारः तदुक्तं प्रत्ययपर्याय इति। तस्मात्करणमेकं न क्व चिदपि युगपत्कार्यायालमिति। कर्त्ता पुनरेको ऽपि करणभेदे युगपद्बहूनि कार्याणि करोतीत्याह। न ज्ञातुर्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्ययययौगपद्यादिति। विविधं करणं धर्मो यस्य स तथोक्तः तव्द्याचष्टे वार्त्तिककारः न चायं नियम इति। (४२७ । ५) योगी खलु ऋद्धौ प्रादुर्भूतायां सेन्द्रियाणि शरीराणि तेषु तेषु लोकेषु निर्माय मुक्तात्मनामादाय मनांसि मोक्षाय त्वरमाणो युगपत्कर्मोपार्जितान् सुखदुःखभेदान्न द्विषन्न रक्तो भुङ्क्ते तदस्यैकस्यापि करणभेदाद्युगपज् ज्ञानानि भवन्तीति। अयं च द्वितीयः प्रतिषेधः ज्ञानसंस्कृतात्मप्रदेशभेदस्यायुगपज्ज्ञानोत्पादकस्य। अवस्थितेति। यत्रात्मप्रदेशो ऽस्य ज्ञानानि नानाविषयाणि जातानि तत्संस्काराश्च तत्रैवावस्थितशरीरस्य। तदनेन शरीरान्तर्गतस्य मनसस्तत्र प्रदेशे संयोग उपपादितः। तदिदमाह वार्त्तिककारः। यदि च ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशेन सन्निकर्षादिति। अतश्चाव्यापकत्वादपरिहारः। आचार्यदेशीयानां तु स्मृतियौगपद्यप्रसङ्गमाह। अवस्थितसंस्काराः समानदेशा इत्ययुक्तम्। कुतः आत्मप्रेदशानामद्रव्यान्तरत्वात्सर्वसंस्काराणां समानदेशत्वे प्रत्ययौगपद्यप्रसङ्गो ऽपरिहार्यः। न ह्यात्मनो घटस्येव प्रदेशास्ततो ऽन्ये सम्भवन्ति किं नामात्मैव स चैक एवेति सर्वएवात्मवर्त्तिनः समानदेशा इत्यर्थः। तदिदमुक्तं भाष्यकारेण आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्तरत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे सति स्मृतियौगपद्यस्पय प्रतिषेधानुपपत्तेरिति। शब्दसंताने त्विति शङ्कानिराकरणभाष्यं तुशब्दः शङ्कां निराकरोति। तदेतद्भाष्यं वार्तिककारो व्याचष्टे। संस्कारप्रत्यासत्त्येति। पृच्छति। का प्रत्यासत्तिरिति। उत्तरं न ब्रूम इति। निष्प्रदेशत्वे ऽप्यात्मनः संस्कारस्याप्यवृत्तित्वमुपपादितं तेन शब्दवत्सहकारिकारणस्य सन्निधानासन्निधाने कल्पेते एवेत्यर्थः ।। ३४

।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३५ ।। संप्रति बुद्धिरेव किमिच्छादिसमानाधिकरणा न वेति विचार्यते। तत्र साख्यदर्शनवैनाशिकानां विप्रतिपत्तेः संशयः। तद्विप्रतिपत्तिमाह। पुरुषधर्मो ज्ञानमन्तःकरणस्यत्विति। पुरुषचैतन्यमेकमेव कूटस्थनित्यं सत्तत्तदर्थाकारपरिणतबुद्धितत्त्वप्रतिबिम्बविभ्रमवशादि्भन्नमि◌वोपजनापायधर्मकं विज्ञानमिति च वृत्तिरिति चाख्यायते। इच्छाद्वेषादयस्तु वस्तुत उपजनापायधर्माणो ऽन्तःकरणस्येति दर्शनं तत्प्रतिषिध्यते। ज्ञस्ये--त्योः (सू. ३५)।। प्रतिवृत्त्यञ्चतीति स चात्मा चेति प्रत्यगात्मा तस्मिन्। एतदुक्तं भवति। ज्ञानसामानाधिकरण्येनोपलब्धेरन्यदीयानामिच्छादीनामन्यस्याप्रत्यक्षीकरणात्तत्करणे वा मैत्रगतानामपि चैत्रेण ग्रहणप्रसङ्गाद अन्तःकरणवृत्तीनां च गुणान्तराणां नित्याप्रत्यक्षत्वादात्माश्रिता एवेच्छादयो नान्तः-- करणाश्रया इति ।। ३५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३६ ।। अत्रान्तरे लब्धावकाशो भूतचैतनिकः प्रत्यवतिष्ठते। तल्लि--धः (सू. ३६)।। (४२८ । ४) यदि यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ यस्य चैतौ तस्य चैतन्यं हन्तायातमनेन क्रमेण भूतचैतन्यमस्मदभिमतं भूतेष्वेव कायाकारपरिणतेषु आरम्भनिवृत्तिदर्शनादित्यर्थः ।। ३६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३७ ।। परश्वादिष्वित्यस्य तात्पर्यमाह वार्तिककारः। परश्वादिष्विति। (४२८ । ९) भूतचैतनिकस्तल्लिङ्गत्वादिति हेतुं स्वपक्षसिध्द्यर्थमन्यथा व्याचष्टे। अयं तर्हीति। शरीरेष्ववयवव्यूहभेददर्शनाच्च लोष्टादिषु (अ) शरीरारम्भकानामणूनां प्रवृत्तिभेदोऽनुमीयतेततश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां चैतन्यमिति। त्रसं जङ्गमं विशरारु अस्थिरं कृमिप्रभृतीनां शरीरं, स्थावरं स्थिरं शरीरं देवमनुष्यादीनां, तद्धि चिरतरं वा व्रि (ध्रि) यते। तदेतद् दूषयति। कुम्भादिमृदवयवानामिति। कुम्भाद्यारम्भिकाणां मृदां व्यूहभेदादारम्भदर्शनाददर्शनाच्च सिकतानामारम्भनिवृत्योरनैकान्तत्वम् ।। ३६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३७ ।। तदेवं भूतचैतन्यसाधनं दूषयित्वा तेभ्योऽन्यस्य चैतन्ये साधनमाह। नियमानियमौ तु तद्वि शेषकौ (सू. ३९)।। तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ विशेषकौ। अयमेव चेच्छाद्वेषयोर्विशेषो यद्भूताश्रयत्वमनयोर्व्यावर्त्य तदितराश्रयत्वव्यवस्थितिः। तत्रानियमं तावदाह। ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती--स्पन्दास्पन्दौ, न स्वाश्रये--नेच्छाद्वेषयोराश्रये, किन्तर्हि प्रयोज्ये परश्वादावाश्रये, तत्र प्रयुज्यमानेष्वेव भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां न सर्वेषु प्रयोजकेष्वपि शररादिष्विति। सेयमनियमोपपत्तिः। सार्वत्रिकत्वमनियम इति। एतदुक्तं भवति न शरीरमिच्छाज्ञानद्वेषाधारः इच्छादिजनितस्पन्दाधारत्वात् परश्वादिवदिति। तदेवमनियमे भेदकं व्याख्याय नियमं व्याचष्टे। यस्य तु चार्वाकस्य दर्शने ज्ञत्वाद्भूतानामिच्छाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये शरीरादौ, तस्य चार्वाकस्य। यथा भूतानां गुरुत्वादिगुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिः पतनादिलक्षणा,तस्यैव गुरुत्वादेर्गुणान्तरस्य प्रतिबन्ध आधारद्रव्यसंयोगेन तस्मान्निवृत्तिरपतनादिका, सा भूतमात्रे भवन्ती नियमेन व्याप्ता, न तु शरीरोपगृहीतेष्वेव भूतेषु, एवं भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्याताम्। एतदुक्तं भवति ये ये पृथिव◌्यादिधर्मास्ते ते यावत्पृथिव्यादिभाविनो दृष्टाः यथा गुरुत्वादयः ज्ञानेच्छादयोऽपि चेत्पृथिव्यादिधर्मास्तैरप्यवश्यं यावत्पृथिव्नयादिभाविभिर्भवितव्यं न तु घटादौ दृश्यन्ते तस्मान्न पृथिव्यादिधर्मा ज्ञानादय इति। अत्र च भाष्यकृता सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गविवक्षया नियमशब्दः प्रयुक्तः असार्वत्रिकत्वविवक्षया त्वनियमशब्दः। वार्त्तिककृता तु प्रयोज्य एवेत्यवधारणं विवक्षित्वा प्रादेशिके नियमशब्दः प्रयुक्तः। सार्वत्रिके तृक्तनियमरूपावधारणाभावादनियमशब्द इति विवक्षाभेदाश्रयादविरोध इति। यस्तु नियमं मदशक्त्या व्यभिचारयेद् यथा किल किण्वादयः परिणामविशेषवन्तो मदिराभावमापन्ना मदयन्ति एवं कायाकारेण परिणतानि पृथिव्यादीनि चेतयन्ते नान्यथा तेन घटादिष्वप्रसङ्ग इति, तं प्रत्याह एकशरीरे चेति। यथा मदिरावयवेषु प्रत्येकमेव मदशक्तिरस्ति न पुनः समुदायमात्रसमवायिनी एवं शरीरावयवेष्वपि प्रत्येकमेव चैतन्येन भवितव्यम्। न च वैयात्यात् कायसमुदायाश्रयमेव चैतन्यं नावयवाश्रपयमिति शक्यमास्थातुं त्रिचतुरावयवच्छेदेऽपि चैतन्योपलम्भात्। तस्मादवयवानां प्रत्येकं चैत्न्ये शरीर एकस्मिन्बहवश्चेतनाः स्युः। भवतु किं नो बाध्यत इति चेन्न। विरुद्धाभिप्रायत्वेन स्वतन्त्राणां न किंचिदपि कार्यं जायेत। न च बहूनामेकाभिप्रायनियमो दृष्टः काकतालीयन्यायेन स्यादेकाभिप्रायत्वं न पुनरस्य नियमो दृष्टचर इति प्रसिद्धत्वाद् दूषणमेतदुपेक्ष्य प्रत्ययव्यवस्थाऽनुमानं न भवेदिति दूषणमुक्तम्। एकस्मिन् शरीरे प्रत्ययानां परस्परप्रतिसन्धानं पश्यामो न शरीरान्तर इति व्यवस्था। सेयं यद◌्येकस्मिन् शरीरे एक एव चेतनो न चासौ शरीरान्तरे ततो भवेन्नान्यथेत्यर्थः। क्वचित्पाठः प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं स्यादिति स सुगम एव। नियमानियमाविति यदुक्तं तत्रानुमानमेव सूचयति भाष्यकारः। दृष्टश्चान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेष इति। हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतुःपरिस्पन्दः प्रवृत्तिविशेषः। सो ऽयं प्रयोगः त्रसस्थावरशरीरेषु प्रवृत्तिः

स्वाश्रयव्यतिरिक्ताश्रयगुणनिमित्ता प्रवृत्तिविशेषत्वात्, परश्वादिगतप्रवृत्तिविशेषवदिति। न केवलं शरीरस्य प्रवृत्तिविशेषो ऽन्यगुणनिमित्तः भूतानामपि तदारम्भकाणां प्रवृत्तिविशेषो ऽन्यगुणनिबन्धन एवेत्याह। तदवयवव्यूहलिङ्ग इति। नेन्द्रियार्थयोर्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समान इति। यथा हीन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानान्नेन्द्रिनयार्थयोर्गुणो ज्ञानमेवं बाल्यकौमारयौवनवार्द्धकावस्थासु शरीरविनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानान्न शरीरगुणोज्ञानमित्यर्थः। अपि च ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योरित्यत्रारम्भनिवृत्तिशब्देन न प्रवृत्तिनिवृत्तितमात्रमभिमतमस्माकमपि तु हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थः स्पन्दविशेषः। तमिमं प्रवृत्तिविशेषमविज्ञाय त्वया प्रवृत्तिसामान्येन प्रत्यवस्थितमित्यप्रतिपत्तिस्ते निग्रहस्थानमित्याह भाष्यकारः। क्रियामात्रमिति। तद्वार्तिककारो व्याचष्टे। अन्यथा ऽभिधानाच्चायुक्तमिति शेषः। स्यादेतत्। यथोक्तहेतुत्वादित्यादयो वक्ष्यमाणसूत्रगता हेतवो भूतेन्द्रियचैतन्यप्रतिषेधे ऽपि समाना इति कस्मान्मनोमात्रे चैतन्यं प्रतिषिध्यतेा न भूतेन्द्रियम नसमित्यत आह। भूतेन्द्रियमनसामिति (४२९ । ३) ।। ३८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ३९ ।। यथो--सः (सू. ३९)।। यथोक्तहेतुत्वादिति व्याचष्टे। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यत आत्मलक्षणात्प्रभृति तल्लक्षणपरीक्षापर्यवसानं यावदुक्तं तत्संगृह्यते। अत्र च हेतुशब्देनेच्छादिसूत्रं सुसंगृहीतं भावप्रत्ययेन हेतुत्वविषया परीक्षोपलक्षिता। वार्त्तिकं यथोक्तहेतुत्वादिति। दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनां हेतूनामुक्तहेतुत्वं तस्मादिति योजना। तदनेन भाष्यगतप्रभृतिपदार्थो विवृतः। तन्वेते यथोक्ता हेतवः परैः प्रतिषिद्धा इत्यत आह। अप्रतिषेधात्। वाङ्न्यात्रेण प्रतिषिद्धा न वस्तुत इत्यर्थः। धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु यथायोगं शरीरेन्द्रियाणि परतन्त्राणि भौतिकत्वाद् घटादिवदिति, मनश्च परतन्त्रं करणत्वाद्वास्यादिवदिति कस्यचित्प्रयत्नवशात्प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युः। तथा च पारतन्त्र्यप्रसाधकानुमानविरोध इत्यर्थः। यस्तु कश्चिदभ्युपेतवेदप्रामाण्यः पुरुषमचेतनं फलभागिनमभ्युपगम्य शरीरादीनां चैतन्यं रोचयते तं प्रति तेषामचैतन्ये हेतुमाह। अकृताभ्यागमाच्च। उपदेशफलं हि कर्तरि, कर्त्रपेक्षितोपायताभिधानलक्षणत्वादुपदेशस्य। यथाऽऽह स्मात्र भगवाञ् जैमिनिः, शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्ष्णत्वादिति। उपपादितं चैतदस्मार्भिविधिर्विधायक इत्यत्रान्तरे। स्वर्गकामो यजेतेति च कर्त्रभिप्रायफलावगमाद् अत्रैवात्मनेपदस्मरणात् य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्य भोक्तेति सर्वैरास्तिकपथानुसारिभिरभ्युपेयम्। शरीरादीनां चैतन्ये चेतनस्य स्वातन्त्र्यात्त एव करणमः कर्तारः, न चैतेषां भस्मसाद्भूतानामामुष्मिकफलशालितासम्भव इत्यात्मनोऽचेतनस्य तद्भागिताऽभ्युपगन्तव्या, तथा च तैः शरीरादिभिः कर्म कृतं पुरुषेण भुज्यत इति शास्त्रप्रतिक्षिप्ताकृताभ्यागमकृतनाशदोषप्रसङ्गः। अचैतन्ये तु शरीरादीनां देहाद्यतिरिक्तस्य च पुरुषस्य चैतन्ये पुरुषः स्वातन्त्र्यात्कर्ता तत्प्रयोज्यतया शरीरादीनि तत्साधनानीति तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोग इति न शास्त्रव्याकोपः नापि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविरोध इति भावः ।। ३९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४० ।। अथायं सिद्धोपसंग्रहः उपसंहार इत्यर्थः। उपपत्तिपदार्थव्याख्यानमप्रतिषेधादिति। भाष्यं कायस्यभेदाद्विनाशादिति। अप्रतिसंहितमिति। पूर्वेद्युरर्द्धकृतानामपरेद्युः परिसमापना दृष्टा मया ऽऽरब्धं मयैव परिसमापनीयमिति प्रतिसन्धाय, अप्रतिसन्धाने तु न परिसमापयेयुः परिसमापने वा चैत्रारब्धमपि मैत्रः परिसमापयेद् यतः स्वयमारब्धात् परारब्धमव्यावृत्तमविशिष्टं स्वस्यापि परत्वादपरिनिष्ठं च कर्मजातं स्यात्। तथा हि वैश्यस्तोमे वैश्य एवाधिकारी न ब्राह्मणराजन्यौ एवं राजसूये राजैव न ब्राह्मणवैश्यौ एवं सोमसाधनके यागे ब्राह्मण एवाधिकृतो न राजन्यवैश्यौ शूद्रकश्चानधिकृत एवेति परिनिष्ठा सा बुद्धिसंततिमात्रे न स्यात्, कुतः सल्लक्षणानां सर्वेषामेव त्रैलोक्यवैलक्षण्येन भेदात् अन्यापोहसामान्यस्य च व्यावर्तितत्वादित्यर्थः। अप्रतिसंहितत्वे हेतुमाह। स्मरणाभावादिति ।। ४० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४१ ।। त्रिकालव्यापिनी ज्ञानशक्तिरेव ज्ञस्वाभाव्यं तच्चाकाशादिभ्यो व्यावृत्तं त्रिकालव्यापि स्वरूपमेवात्मनः ।। ४१ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४२ ।। स्मृतिहेतूनामयौगपद्यादित्येतत्सिंहावलोकितन्यायेन पृच्छत्यनन्तरसूत्रमवतारयितुं स्मृतिहेतूनामिति। तात्पर्याभिधानपुरः सरं सूत्रमवतारयति। स्मृतिकारणानामिति (४३० । १)। प्रणि--भ्यः (सूत्र. ४२)।। भाष्यं सुस्मूर्षया मनसो धारणमिति। तेषु तेषु विषयेषु प्रसक्तस्थ मनसस्ततो निवारणमित्यथः। सुस्मूर्षितलिङ्गानुचिन्तनं वा साक्षाद्वा धारणं तल्लिङ्गे वा प्रयत्न इत्यर्थः। निबन्धः खल्विति। यथा अत्रैव प्रमाणदयो ऽर्था एकग्रन्थोपात्ता अन्योन्यस्मृतिहेतवः। आनुपूर्व्या वा। यथा प्रमाणपदार्थं स्मृत्वा प्रमेयं स्मरति। इतरथा वा। यथा निग्रहस्थानानां प्रमाणानां स्मृत्वा प्रमेयं स्मरति। निबन्धस्य व्याख्यानान्तरमाह। धारणेति। धारणाशास्त्रं जैगीषव्यादिप्रोक्तं तत्कृता ज्ञातेष्वेव वस्तुषु

नाडड्डुत्ध्चीचक्रहृत्पुण्डड्डुत्ध्रीककण्ठकूपनासाग्रता लुललाटब्रह्मरन्ध्रादिषु स्मर्तव्यानां बीज (रूप) संस्थानास्त्राभरणभृतां च देवतानामुपविक्षेपः समारोपः तथा तत्र देवताः समारोपितास्तास्तत्तदवयवग्रहणात् स्मर्यन्त इत्यर्थः। अभ्यासजनितः संस्कार आत्मगुणो ऽत्राभ्यासशब्देनोच्यते। तेन आदरप्रत्ययावपि संगृहीतौ भवतः।
तयोरप्यभ्यासवत्संस्काराधानद्वारेणैव स्मृतिहेतुत्वात्। अपि च स्मृतिकारणानां नासमावेशो विवक्षितः नेन संस्कारेण स्मृतिहेतूनां सर्वेषामेव प्रणिधानादीनां समावेश एव। निबन्धादिभिस्तु यथायोगं समावेशासमावेशावूहनीयाविति।
अयत्रत उपलब्धं लिङ्गं पुनरिति। संयोगिन उदाहरणं धूमो ऽग्नेरिति। समवायिन उदाहरणं कुडड्डुत्ध्च्यादिव्यवहिताया गोरव्यवहितप्रत्यक्षं विषाणं गवा सहास्ति विषाणस्य समवाये इति समवायि विषाणमुक्तम्। न तु तद्गवि समवायि गोरेव स्वावयवे विषाणादौ समवायात्। एकार्थसमवायीत्यस्य एकार्थस्य समवाय एकार्थसमवायः स यस्यास्ति स एकार्थसमवायीत्यर्थः। तदेतदुदाहरणं यथा पाणिः पादस्येति। एकस्य खल्वत्रावयविनः समवायः पादे च पाणौ च तौ पाणिपादावेकार्थसमवायवन्तौ तत्रैकेनैकार्थसमवायवता प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्ष एकः स्मर्यत इति। यदा त्वेकस्मिन्नेर्थे समवाय इत्यर्थस्तदा रूपं स्पर्शस्येत्युदाहरणम्। खाभाविकाविनाभावयुक्तं लिङ्गं साङ्केतिकं तु चिढड्डुड़१४;नमिति विशेषः। ग्रामणीर्नायकः। यद्यपि सर्वत्र प्रणिधानादौ सम्बन्धः संप्लवते तथा ऽपि प्रणिधानादिपरिहाण्या सम्बन्धान्तरे गोबलीवर्दन्यायेन सम्बन्धशब्दो वर्तते। न च सम्बन्धशब्देन सर्वसंग्रहादनर्थकमितरपदोपादानमिति वाच्यम्। उक्तमत्र भाष्यकृता ऽन्यत्र वाक्यलाघवं नाद्रियाते सूत्रकार इति। शिष्यधीप्रसादश्चैवं भवति विशिष्याभिधानादिति।
आनन्तर्यादिति। ब्राह्मे हि मुहूर्ते प्रबोधानन्तरमुत्थानं ततो मूत्रं ततः शौचं ततो सुखप्रक्षालनदन्तधावनादीनि इति।
वियोगादिति शोकमुपलक्षयति। ततो ऽपि शोकविषयस्य स्मरति। एककार्यादिति। यथा सप्तदशावराणामृद्धिकामानामेकं सत्रं कार्यम्। तत्रैकं यजमानं दृष्ट्वा यजमानान्तरं स्मरति। अतिशायात् यथा ब्रह्मचारी उपनयनविद्याविनयातिशयोत्पादकमाचार्यं स्मरति। प्राप्तेस्तु यथा प्रार्थको (?) यतो ऽनेन मिष्टमन्नं प्राप्तं प्राप्तव्यं वा तमभीक्ष्णं स्मरति। इच्छा स्नेहः। स तु भ्रात्रादिषु द्वेषः प्रतिकूले दारादौ, ताभ्यामपि च तद्विषयं स्मरति। क्रियया कार्येणेत्यर्थः। धर्मादपव देवाभ्यासजनितेन धर्मेण जातिं स्मरति पूर्विकाम्। एवं जातमात्रस्य सुखादिसाधनस्मरणं धर्माधर्माभ्यां द्रष्टव्यम्। ननून्मादादयो ऽपि स्मृतिहेतवो लोकसिद्धास्तत्किं तेऽपि नोक्ता इत्यत आह। निदर्शनमात्रं चेदं स्मृतिहेतूनामिति ।। ४२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४३ ।। तदेवं सिंहावलोकितं समर्थ्य प्रकृताथामेव बुद्धौ विचारमारभते। अनित्यायां च बुद्धाविति (४३० । ९) द्रव्याश्रितत्वादित्युच्यमाने ऽपि चक्षुरादिगतै रूपादिभिर्व्यभिचारो ऽत आह। व्यापकद्रव्याश्रितत्वादिति। तथाऽप्यात्मत्वादिभिरनेकान्तो ऽत आह जातिमत्त्वेसतीति। तथापि विभुत्वेन परिमाणेना नेकान्तो ऽत आह। अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सतीति। कर्मादिसन्तानविषया बुद्धय आशुतरविनाशिन्यः। अत्र यदि प्रकाशकत्वादित्युच्येत तत आत्मना ऽनेकान्तोऽत आह। करणत्वे सतीति। तथाऽपि मनः श्रोत्रादिभिरनेकान्तोऽत आह प्रत्यर्थेति। एका बुद्धिरेकविषया न विषयान्तरविषया एवमन्या अपि बुद्धयः स्वविषयमात्रे पर्ववसिताः न मनःश्रोत्रादि तथा नानाविषयत्वात्तस्येति। ननु प्रत्यर्थनियतत्त्वमव्यापकं युगपदनेकार्थसन्निकर्षे सति नानाविषया ऽप्येका बुद्धिरुपजायते ऽत आह। प्रतिक्षण कर्मणो ऽर्थस्यापूर्वस्योत्पत्तौ सत्यां तत्कार्याता बुद्धेरयुगपदुत्पत्तौ कारणक्रमानुविधानात्कार्यक्रमस्य प्रत्यक्षबुद्धेर्विषयकारणत्वात्। एकैकश्चासौ विषयः क्रमोत्पादवान्कारणमिति क्रमवतीनां बुद्धीनां सर्वासामेव सिद्धं प्रत्यर्थैकानियतत्वम्। नियमश्च तज्जातीयकर्मान्तरापेखया न तु द्रव्यापेक्षया, तेन कर्मबुद्धेर्द्रव्यादिविषयत्वेऽपि प्रत्यर्थनियमाविरोधः। प्रत्यर्थनियतत्वविशेषणयोगाच्च प्रागात्मना ऽनैकान्तिकत्वाशङ्कायां करणत्वं विशेषणमिति।
प्रयोगान्तरमाह। अथ वेति। सुखत्वादिभिरनैकान्तिकत्वं मा भूतद उक्तं गुणत्वेसतीति (४३१ । १)। रूपादिभिर्व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तमबाह्येति। अवस्थितग्रहणेऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेर्ध्वंसिनीति। यद्यपि शक्यं वक्तुं स्पर्शादिबुद्धिरेकैव तावन्तं कालमवस्थिता व्यवधानादिना ऽर्थसन्निकर्षविनाशाद्विनङ्क्ष्यति, निमित्तकारणविनाशो ऽपि कार्यविनाशहेतुर्दृष्टो ऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वविनाशवदिति तथा ऽपि क्षणिकत्वे हेत्वन्तरादेव सिद्धे बुद्धीनामभ्युच्चयमात्रतयैतद् द्रष्टव्यम्। तथा हि क्षणविध्वंसिवस्तुविषयबुद्धिक्षणिकत्वसमर्थनेनैव स्थायिवस्तुविषयबुद्धिक्षणिकत्वसमर्थनमपि सूचितम्। स्थिरगोचरा बुद्धयः क्षणिकाः बुद्धित्वात्कर्मादिबुद्धिवदिति।
बुद्धिरेव स्मर्त्री ग्रहीत्री चेत्यात्मभावं बुद्धावारोप्य शङ्क्तते। स्मृतेरवतिष्ठत इति चेदिति। निराकरोति। नात एवेति। न हि बुद्धिः स्मर्त्री येन तदभावे स्मृतिर्नोत्पद्येत, अपि त्वात्मा, स च नित्यः, बुद्धिसद्भावस्तु स्मृतिविरोधीत्यर्थः।

अथ यदि बुद्धिर्नास्ति कुतस्तर्हि स्मृतिरुत्पद्यते न ह्यकारणं कार्यं भवति। न चात्ममात्रं कारणं मा भूदात्मनो नित्यत्वेन स्मृत्युत्पादो ऽपि नित्यः तस्मात्स्मृत्युत्पादो ऽपि लिङ्गं बुद्ध्यवस्थान इत्यत आह। अन्यतश्च तद्भावादिति। स्यादेतत्।बुद्धिजः संस्कारश्चेत्स्मृतिहेतुरथ यावत्संस्कारं स्मृतिः स्यादत आह। तत। प्रणिधानादीति। न संस्कारोऽस्तीत्येतावता स्मृतिरपि तु तत्प्रबोधात्। प्रबोधश्च कादाचित्कः कादाचित्कत्वात् प्रणिधानादेरित्यर्थः ।। ४३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४४ ।। बुद्धिस्थैर्यवाद्याह। यद्यनवस्थायिनीति ।। ४४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४५ ।। ४६ ।। दूषयति। न विरोधादिति। (४३२ । ५) बुद्धिमात्रस्य स्थायित्वं प्रतिज्ञाय विद्युत्संपातजाताया घटादिबुद्धेरनवस्थायित्वाभिधानं विरुद्धमित्यर्थः। अव्यक्तग्रहणस्यान्यथासिद्धत्वं चाह। अव्यक्तग्रहणस्येति। धर्मिग्रहणहेतोर्भेदात्। अव्यक्तश्च यो धर्मिग्रहणे हेतुः सामान्यमात्रवन्तं धर्मिणं गृढद्धठुड़१४;णाति तद्वशादव्यक्तग्रहणं यस्तु सामान्यविशेषवन्तं तद्वशाव्द्यक्तग्रहणमित्यर्थः। धर्मिणं त्वनाश्रित्य स्वे विषये ग्रहणानां तदसम्भवात् व्यक्तत्वादित्यर्थः। धर्मिणमनाश्रित्येत्यविद्वान् शङ्कते। लोकविरोध इति चेदिति। धर्मिग्रहणमाश्रित्य निराकरोति। नान्यथेति। दोषान्तरमाह। अनैकान्तिकत्वाच्चेति। वार्त्तिकव्याख्याननैव भाष्यव्याख्या ।। ४५ ।। ४६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४७ ।। शरीरेति(४३३।९)। पूर्वं हि भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यं साक्षान्निराकृतमुपक्षेपात्तु शरीरस्य, संप्रति तु शरीरस्यैव साक्षाच्चैतन्यं निरस्यतइति तात्पर्यभेदादपुनरुक्तम्। वस्तुतस्तु पौनरुक्त्यपरिहारं भाष्यकारः प्रकारान्तरेण प्रकरणान्ते वक्ष्यति। तद्गुणत्वं तत्रोपलब्ध्या सिध्यति। अबाधितयेति शेषिः ।। ४७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४८ ।। न कारणानुच्छेदात्--चेतनायाः, शरीरमस्याः कारणं तच्चानुच्छिन्नं, संस्कारस्य तु कारणस्योच्छेद इति द्रष्टव्यम् ।। ४८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ४९ ।। तच्च न, पाकजगुणान्तरोत्पत्तेरिति। नात्यन्तिकः परमाणौ वा पिठरे वा रूपाभाव इत्यर्थः ।। ४९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५० ।। तदेवमात्यन्तिकानात्यन्तिकत्वं वैधर्म्यमुत्क्वा सप्रतिद्वन्द्वित्वासप्रतिद्वन्द्वित्वं वैधर्म्यान्तरमाह इतश्च। प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानाम्(४३५।८) तव्यभिचारोद्भावनेन चैतन्यस्य यावच्छरीरभावित्वाप्रतिषेधः ।। ५० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५१ ।। प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात्। (४३६।३) यथा देवदत्तस्य ज्ञानं न यज्ञदत्तः प्रतिसंधत्ते किं तु देवदत्त एवेति व्यवस्था एवमेकस्मिन् शरीरे अवयवान्तरज्ञानमवयविनो वा ज्ञानं न प्रतिसंधत्ते इत्यर्थः ।। ५१ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५२ ।। दृष्टान्तसूत्रमिति। न करचरणादयश्चेतनाः शरीरावयवत्वात् केशनखादिवादिति दृष्टान्तार्थं सूत्रमित्यर्थः ।। ५२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५३ ।। ।। ५४ ।। ५५ ।। त्वक्पर्यन्तत्वादिति। शरीरावयवत्वं केशनखादीनां हेतुरसिद्धः इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं, तद्यत्र शरीरं समवेतं तेनेन्द्रियाश्रयेणावश्यं भवितव्यम्। त्वक्पर्यन्तश्चावयवसमूहस्तथा, न तु केशनखादयस्तादृशा इति न शरीरावयवा इत्यर्थः ।। ५३ ।। ५४ ।। ५५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५६ ।। रूपादीनां त्वितरेतरवैधर्म्यमननुसंहितं च--शरीरगुणत्वेनानन्वितमित्यर्थः। न हि येषां चाक्षुषत्वरासनत्वादिरूपवैधर्म्ययोगस्ते न शरीरगुणा इति दृष्टम्। अव्यावृत्तं च शरीरगुणानां तादृशवैधर्म्यदर्शनात्। तस्मादशरीरगुणत्वान्वयव्यतिरेकाभावाद्वैधर्म्यमात्रमेतत्।
बाह्यकरणप्रत्यक्षाप्रत्यक्षशरीरगुणवैधर्म्यं मानसप्रत्यक्षत्वमन्वयव्यतिरेकि तु चेतनायाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवति। अपि तु तदन्यगुणत्वसाधनमित्यर्थः। विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाहेतुत्वादिति। ये हेतव इति(४३७।२)बहुवचनं हेत्वेकदेशविवक्षया। न शरीरगुणश्चेतनाअयावद्द्रव्यभावित्वादित्युच्यमाने संस्कारेणानेकान्त इत्यत उक्तं निमित्तान्तराभाव इति। तथा ऽपि पाकजेन गुणेनानेकान्त इत्यतउक्तं विरोधिगुणादर्शने चेति। शरीरव्यापित्वादिति। न साधनमिति। प्रसङ्गो हि न साधनं हेतोभावात्। यथा ऽऽहुरस्ति प्रसङ्गो न प्रसङ्गसाधनमिति।
बाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वादिति। न च गुरुत्वादिभिरनेकान्तः। तेषां खल्वप्रत्यक्षत्वमेव। न तु बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वमिति भावः ।। ५६ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५७ ।। मनःस्वरूपपरीक्षायां भाष्यवार्त्तिके निगदेनैव व्याख्याते ।। ५७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ५८ ।। ।। ५९ ।। ६० ।। संस्थापनं स्थानम् ।। ५८ ।। ५९ ।। ६० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६१ ।। ६२ ।। मनसि विचार्यमाणे कः सम्बन्धः शरीरोत्पत्तिनिमित्तविचारस्येत्यत आह। मनसः खल्विति। (४३८।१०)मन एवाधिकरणविचारेणापि परीक्ष्यतइति नासम्बन्धः शरीरोत्पत्तिनिमित्तविचारस्य। परित ईक्षा परीक्षा सा च स्वरूपतश्च सम्बन्धितश्च, शरीरं च मनःसम्बन्धि तदधिकरणत्वान्मनसः तस्मान्मनस एव परीक्षा या शरीरस्येत्यर्थः। उत्पत्तिसमकालमिति। (४३९।१) सममिव समम्। उत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः। क एवमाह न ददातीति। यदि समग्रं भवति तत उत्पत्त्यनन्तरं दास्यत्येवत्यर्थः। विपच्यमानः कर्माशय इति। स्वफलं

भोजयन्नित्यर्थः। यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः समानोपभोगानीति। तद्यथा किंनरत्वनिर्वर्त्तनीयं कर्म स्त्रीपुंसभोग्यं स्त्रीपुंसयोरन्यतरकर्मप्रतिबन्धे फलं न ददातीति। यानि प्राण्यन्तराणि स्नेहविषया भ्रात्रादयस्तस्य कर्मणो भागीनीति। कर्मफलानामन्नाद्याश्वग्रामादीनां भागित्वात्कर्मभागीनीत्युच्यन्ते तेषां प्राणिपनां कर्मभिरभाग्यादिशब्दवाच्यैः प्रतिबन्धादिति। तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्माधर्मलक्षणं निमित्तं नास्तीति। अयमर्थः। दृष्टानां सेवादिकर्मणां व्यभिचारादग्रामादिलाभेऽदृष्टं कारणं कल्पनीयम्। यथा ऽऽहुः। "तच्चैव तत्र कारणं शब्दश्चेति" दृष्टं सेवादिच कारणम्। शब्दश्चेति विषयिणा तद्विषयमदृष्टमुपलक्षयति। ते च ग्रामादयस्तस्माददृष्टादुपजायमाना अन्तरा विघ्ननाशाय देवतानमस्कारादिजनितमपि धर्ममपेक्षन्ते, तस्मात् प्रारभवीयेन धर्मेण स्वफलनिर्वर्त्तनाय धर्मान्तरं सहकार्यपेक्ष्यते, सहकारिणां च वैचित्र्यात्प्रतिबन्धापगमहेतोरपि सहकारित्वाविरोधः। तेन कर्मणः सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबद्धमदृष्टं फलं न जनयतीत्यर्थः। तस्य वा कर्मणः सहकारिणः कारणस्य गरीयसा कर्मान्तरेण प्रतिबन्धात्फलस्यानारम्भः। एवं स्वकर्मणां सहकारिनिमित्ताभावप्रतिबन्धाबुत्क्वा समानोपभोगसत्त्वान्तरकर्मणामपि सहकारिनिमित्ताभावप्रतिबन्धौ दर्शयति। सत्त्वान्तरकर्मणां चेति। रूपादिमत्त्वादित्युच्यमानेपरमाणुभिरनेकान्तः स्यादत आह। बाह्यकरणग्राह्यत्वे सतीति। इन्द्रियग्राह्यत्वे सतीत्येतावतैव सिद्धे इन्द्रियग्राह्यराशेर्बाह्यकरणग्राह्यं राश्यन्तरमित्येतावन्मात्रविवक्षया बाह्यकरणग्राह्यत्वे सतीत्युक्तम् ।। ६१ ।। ६२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६३ ।। सिकतादिदृष्टान्तस्य साध्यसमतयैव पुरुषार्थक्रियापसामर्थ्यादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वोद्भावनमपि प्रत्युक्तम् ।। ६३ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६४ ।। सिकतादीनामपि कथं चित्पुरुषार्थहेतुत्वात्तत्सर्गः पुरुषगुणपूर्वक इत्युक्तम्। मा भूद्वा पुरुषगुणपूर्वकत्वं सिकतादिसर्गस्य, तथा ऽपि शरीरस्योत्पत्त्यादि परिभावयन्तः सिकतादिभ्यो वैषम्यं वीक्षमाणास्तद्विलक्षण्कारकणत्वमेव प्रतिषद्यामहे तथा च सिध्यति पुरुषगुणनिमित्ततेत्याह। विषमश्चायमुपन्यास इति। (४४०।१६) ननु मातापितरौ न साक्षात् शरीरोत्पत्तौ कारणमित्यत आह मातापितृशब्देन लोहितरेतसी इति। अनुभवनीये इति भव्यगेयादिपाठत्कर्तरि कृत्यः ।। ६४ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६५ ।। इतो ऽपि वैषम्यमित्याह। तथा ऽऽहारस्य (सू. ६५)।। पूर्वसूत्रप्रतीकेन पूरयति। उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम्। कललरकण्डड्वुत्थ्मांसपेश्यादयो लोहितरेतसोः शरीरारम्भकयोः परिणामभेदाः ।। ६५ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६७ ।। प्राप्तौ--त् (सू. ६६)।। दम्पत्योः संयोगः प्राप्तिः तस्यामनियमः शरीरोत्पादस्य, तस्माद् दृष्टस्य व्यभिचारादस्ति तददृष्टं यतः शरीरसर्ग इत्यर्थः ।। ६७ ।। पार्श्वस्थः शङ्कते। सर्वात्मभिरिति। ननु यदीयेनादृष्टेन यच्छरीरमुपात्तं तत्तस्यैव भोगायतनं नानियम इत्यतआह। न च पुरुषगत इति। आत्ममनःसन्निकर्षजौ हि धर्माधर्मौ, सन्निकर्षश्च मनसः सर्वात्मभिः साधारण इति सर्वेषामेव धर्माधर्मौ, न पुनः कस्पय चिदेवासाधारणावित्यर्थः। अस्योत्तरं शरीरेति। उक्तेनैवाभिप्रायेण शङ्कते तत्स्थता एकपुरुषस्थता कुत इति चेत्। उत्तरमान् स्वसंयोगेति। पुनः पृच्छति संयोगे कृतो नियम इति। (४४२।१) यथैवैकेनात्मना मनःसंयुक्तमेवमात्मान्तरैररपि। एवं यथैकेन मनसा संयुक्तं एवमनोन्तरैपीति नात्ममनःसन्निकर्षे ऽस्ति विशेष इत्यर्थः। उत्तरं न मनोनियमहेतुत्वादिति। अदृष्ट (नियम) निबन्धनो हि मनोनियमः मनोनियमनिबन्धनश्चादृष्टनियमः। अनादित्वाच्च बीजाङ्कुरवदन्योन्याश्रयो न क्षतिमावहतीत्यर्थः ।। ६७ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६८ ।। तदेवमात्मगुणनिबन्धने शरीरसर्गे व्यावस्था दर्शिता। ये तु मेनिरे न कर्मनिबन्धनः शरीरसर्गो ऽपि तु प्रकृत्यादिनिबन्धनः। प्रकृतयो हि स्वयमेव धर्माधर्मरूपनिमित्तानपेक्षाः सत्त्वरज स्तमस्तया प्रवृत्तिशीलाः स्व स्व विकारमारभन्ते, प्रतिबन्धापगममात्रे तु धर्माधर्मावपेक्षन्ते तद्यथा कृषविलः केदारादां पूर्णात्केदारान्तरमपूर्णमापिप्लावयिषुरषां सेतुमात्रं केदारमाप्लावयन्ति। एवमाप्लावयन्ति प्रकृतयो ऽपि विकारानिति। यथा ऽऽहुः 'निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामावरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति। तान् प्रतयाह। एतेनानियमः प्रत्युक्तः (सू. ६८)। एतेन कर्मसापेक्षाणां भूतानां शरीरसर्गे अनियमाभिधानेन तन्निरपेक्षाणां व्यतिरेकमुखेनानियमः प्रत्युक्तः। नियमो व्याप्तिः साधारणविग्रहवत्त्वं सर्वात्मनाम्। अनियमस्त्वव्याप्तिः कस्य चिदात्मन किं चिच्छरीरं कस्य चित्किं चिदिति। प्रकृतिनिबन्धने हि शरीरसर्गे तस्या एकत्वात् सर्वात्मसाधारण्याच्च न शरीराणामस्त्यसाधारण्ये हेतुः। भूतग्रहणं तु प्रकृत्युपलक्षणार्थं न केवलमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे साधारणविग्रहवत्त्वं दोषः अपि तु मोक्षो ऽपि न स्यादिति दर्शयितुं स्वपक्षे मोक्षमुपपादयति। उपपन्नश्चेति। सांख्यपक्षे तु न मोक्षः स्यादिति दर्शयति। कर्मनिरपेक्षेष्विति ।। ६८ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ६९ ।। शङ्कते। तददृष्टकारितमिति चेदिति

उपभोग्वशब्दाद्यदर्शनं प्रकृतिपुरुषभेदादर्शनं वा ऽदृष्टमुच्यते। तत्कारितमित्यर्थः। निराकरोति एतस्मिन्निति। (४४३।४) यथा प्रागदर्शनमेवं निरोधसमाधेः पश्चादप्यदर्शनमित्यप्रवृत्तो ऽपि पुनः संसरेदित्यर्थः। शङ्कामुत्थाप्य दूषयति। चरितार्थचेति। ननु न शब्दाद्युपभोगं पुरुषार्थं ब्रूमो येन चरितार्थता स्यात्। अपि तु पुरुषभेददर्शनं तच्चाद्यापि न भवतीत्यारभते शरीरमिति देशयति। पुरुषार्थेन च हेतुनेति। चो ऽवधारणे पुरुषार्थेनैवेत्यर्थः। परिहरति। तस्य--चाऽकरणादिति। चस्त्वर्थे। देशयनिवृत्तौ। यदर्थं शरीराण्यारभते तन्न कृतमन्यत्तु कृतमितिकिं केन संगतमित्यर्थः। शङ्कते दिदृक्षाविशेष इति। दर्शनं हि नञा पर्युदस्तमतस्तन्मूलां दिदृक्षां ब्रूते सा चापवर्गे नास्ति तस्मान्नापवृक्तः संसरतीत्यर्थः। निराकरोति न प्रागिति। एतदुक्तं भवति। दिदृक्ष्षा हि बुद्ध्याश्रया नासत्यां बुद्धावस्ति प्रकृतिपरिणामश्च बुद्धिस्तथा च सत्यां दिदृक्षायां बुद्धिः बुद्धौ सत्यां दिदृक्षेति परस्पराश्रयप्रसङ्गः। न चानादिता परिहारः, सृष्ट्यादौ द्वयोरभावात्। अस्माकं तु प्रलयसमये धर्माधर्मसंस्कृतो ऽस्त्यात्मा मनश्चेति विशेषः। सत्कार्यमादाय शङ्कते। सर्वशक्तिमत्त्वादिति। निराकरोति। नापवर्गाभावप्रसङ्गादिति। (४४४।३) श्लिष्टं विभजते दिदृक्षावन्नानात्वदर्शनमप्यस्तीति। न तदर्थं प्रकृते प्रवृत्तिः तथा च न संसारस्तप्रध्वंसश्चापवर्गाभावान्नास्तीत्यपवर्गाभाव इत्यर्थः। एतदेव स्फुटयति। विद्यमाने च नानात्वदर्शने तदर्थं प्रधानस्य प्रयुक्तिरयुक्ता ततः संसाराभावात्तत्प्रध्वंसो ऽपवर्गो न स्यादिति भावः। तमेवापवर्गाभावं तद्विरोधिसंसारसत्त्वे दर्शयति। यदा च नानात्वदर्शनमिति। निदानानुच्छेदे निदानिनो नोच्छेद इत्यर्थः। पुनर्विकल्पं दर्शयति। अज्ञानमदर्शनमिति चेति। विवेकज्ञानाभावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः। शेषमतिरोहितार्थमिति। अपरे त्वार्हता अदृष्टं परमाणुगुणं वर्णयन्ति। पार्थिवानामणूनां मनसश्च स्वगुणप्रयुक्तं तच्छरीरमाविशति। तच्च स्वकादेवादृष्टात्पुद्गलस्य सुखदुःखोपभोगं साधयति। न तु पुद्गलस्पय धर्मो ऽदृष्टमिति। सांख्यवत्तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गो ऽपवर्गे। एतदुपपादयति। परमाणुगुणस्येति ।। ६९ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ७० ।। अपि चास्मिन् दर्शने प्रायणं न स्यादित्याह। मनः कर्मनिमित्तत्त्वादिति ।। ७० ।। अस्मद्दर्शने तूपपद्यते प्रायणमित्याह। वर्तमानशरीरारम्भककर्माशयक्षये तु भविष्यद्देहान्तरारम्भककर्माशयान्तरादपसर्पणं मनस इति युक्तं प्रायणम्। उभयहेतुरिति। उपसर्पणापसर्पणहेतुरित्यर्थः ।। ७० ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ७१ ।। ननु भवतु संयोगानुच्छेदः किं नोबाध्यतइत्यत आह। शरीरस्य नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः। संयोगाव्युच्छेदादित्यर्थः। ननु सदकारणं नित्यमिति कथं सकारण शरीरे नित्यं भवेदित्यत आह। नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रायणानुपत्तिं ब्रूमः। विनाशानुपपत्तिरित्यर्थः। यादृच्छिके अकारणके। प्रायणभेदो न स्यात्। दृष्टश्च प्रायणभेदः कश्चिद्गर्भस्य एव प्रैति कश्चिज्जातमात्रः कश्चित्कुमारक इत्यादिरिति अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात्। गगनवत्तत्कुसुमवदित्यर्थः ।। ७१ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ७२ ।। अकारणत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वेन प्रत्यवतिष्ठते। अणुश्यामतावदिति ।। ७२ ।। न्या. सू. ।। ३ ।। २ ।। ७३ ।। निराकरोति। एतच्च नेति (४४६।२)। प्रमाणेनाविषयीकृतमकृतम् प्रत्युत प्रत्यक्षागमविरुद्धमिति यावत्। तस्याभ्यागप्रोऽभ्युपगमस्तत्प्रसङ्गादित्यर्थः। न च परमाणुश्यामताऽप्यकारणा पार्थिवरूपत्वात् लोहितादिरूपवदित्यनुमानेन तस्यापि पाकजत्वाभ्युपगमादिति भावः।यथा श्रुति वा सूत्रार्थः। अकृतस्य कर्मणः फलोपभोगप्रसङ्गादिति। यथा खलु परमाणुगुण एव नित्यः शरीराद्यारम्भकस्तथा ऽसौ नित्यत्वान्न केन चित् क्रियते। तस्याकृतस्यैव फलं पुरुषैरुपभुज्यते ततश्चायमास्तिकानां विहितनिषिद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिनिचयो ऽनर्थकः शास्त्रप्रणयनं चाप्यनर्थकं भवेदिति भावः। एतच्चातिविस्तृतं भाष्ये। तस्यार्थो निगदव्याख्यातः ।। ७३ ।।

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां

तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः।।

:-----:०:-----:

अत्र तृतीयेऽध्याये प्रथमे आन्हिके ७५ सूत्राणि, द्वितीये च ७३ सूत्राणि इति आदित आरभ्य मिलितवा १४८ सूत्राणि। ३ अ० १ आन्हिके ९ प्रकरणानि, ३ आन्हिके ९ प्रकरणानि। मिलित्वा १६ प्रकरणानि। आदितः ४२ प्रकरणानि।